

Utolsó az egyenlők között

Magyar Helsinki Bizottság

Sérülékeny csoportok
törvény előtti egyenlősége
a büntető igazságszolgáltatásban

Utolsók az egyenlők között

Sérülékeny csoportok
törvény előtti egyenlősége
a büntető igazságszolgáltatásban

SZERZŐK:

I. FEJEZET

KÁDÁR ANDRÁS KRISTÓF

II. FEJEZET

BÁRDITS ANNA | NOVOSZÁDEK NÓRA
SIMONOVITS BORI | VINCE DÁNIEL

III. FEJEZET

SZEGŐ DÓRA

IV. FEJEZET

BÁRDITS ANNA | KÁDÁR ANDRÁS KRISTÓF | VINCE DÁNIEL

Budapest, 2014

Magyar Helsinki Bizottság

© Magyar Helsinki Bizottság, 2014

© Bárdits Anna, Kádár András Kristóf, Novoszádek Nóra, Simonovits Bori, Szegő Dóra, Vince Dániel

Utolsók az egyenlők között – Sérülékeny csoportok törvény előtti egyenlősége a büntető igazságszolgáltatásban

Szerzők:

I. fejezet: Kádár András Kristóf

II. fejezet: Bárdits Anna, Novoszádek Nóra, Simonovits Bori, Vince Dániel

III. fejezet: Szegő Dóra

IV. fejezet: Bárdits Anna, Kádár András Kristóf, Vince Dániel

ISBN: 978-615-5215-23-0

Jelen kutatási beszámoló az Open Society Foundations által finanszírozott, „A romák törvény előtti egyenlősége a bírósági eljárásokban és a büntetés-végrehajtásban” („Towards the Equality of Roma Defendants before Courts and in Penitentiaries”) című projekt keretében íródott. Tartalmáért a kizárólagos felelősséget a Magyar Helsinki Bizottság viseli, az semmilyen vonatkozásban nem tekinthető úgy, mint amely az Open Society Foundations véleményét tükrözi.

Kiadó:

Magyar Helsinki Bizottság
Bajcsy-Zsilinszky út 36–38.
1054 Budapest
<http://www.helsinki.hu>

Felelős kiadó: Magyar Helsinki Bizottság | Pardavi Márta

Tervezés és tipográfia: Kovács Judit | Createch Kft.
Készült Rózsa Gábor nyomdájában.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás büntetés-végrehajtást érintő részének gyakorlati megvalósulását a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága mellett a Balassagyarmati Fegyház és Börtön, a Budapesti Fegyház és Börtön, a Fiatalkorúak Büntetés-végrehajtási Intézete (Tököl), a Kalocsai Fegyház és Börtön, a Közép-dunántúli Országos Büntetés-végrehajtási Intézet, a Márianosztrai Fegyház és Börtön, a Pálhalmai Országos Büntetés-végrehajtási Intézet, a Sopronkőhidai Fegyház és Börtön, a Szegedi Fegyház és Börtön, a Szombathelyi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet, valamint a Tiszalöki Országos Büntetés-végrehajtási Intézet parancsnoka és személyi állományának tagjai tették lehetővé.

A bírósági iratanyagok kutatásának gyakorlati megvalósulását a következő bíróságok elnökei és munkatársai tették lehetővé: Balassagyarmati Járásbíróság, Budai Központi Kerületi Bíróság, Budakörnyéki Járásbíróság, Budapest Környéki Törvényszék, Budapesti II. és III. Kerületi Bíróság, Budapesti IV. és XV. Kerületi Bíróság, Debreceni Járásbíróság, Debreceni Törvényszék, Egri Járásbíróság, Esztergomi Járásbíróság, Fővárosi Törvényszék, Gyulai Járásbíróság, Gyulai Törvényszék, Kaposvári Járásbíróság, Kaposvári Törvényszék, Kecskeméti Járásbíróság, Kecskeméti Törvényszék, Kiskunfélegyházi Járásbíróság, Kiskunhalasi Járásbíróság, Komlói Járásbíróság, Miskolci Járásbíróság, Miskolci Törvényszék, Nagyatádi Járásbíróság, Nyíregyházi Járásbíróság, Ózdi Járásbíróság, Pécsi Járásbíróság, Pécsi Törvényszék, Pesti Központi Kerületi Bíróság, Ráckevei Járásbíróság, Salgótarjáni Járásbíróság, Sárbogárdi Járásbíróság, Sárvári Járásbíróság, Szarvasi Járásbíróság, Székesfehérvári Járásbíróság, Székesfehérvári Törvényszék, Szombathelyi Járásbíróság, Szombathelyi Törvényszék, Tatabányai Járásbíróság, Tatabányai Törvényszék, Veszprémi Járásbíróság.

Közreműködésüket, segítségüket ezúton is köszönjük.

A Magyar Helsinki Bizottság továbbá a következő személyeknek tartozik köszönettel az „A romák törvény előtti egyenlősége a bírósági eljárásokban és a büntetés-végrehajtásban” című projekt megvalósításához való hozzájárulásukért: dr. Baltay Levente, dr. Bencze Mátyás, dr. Csák Zsolt, dr. Csire Balázs, dr. Deák-Kondákor Dóra, dr. Fellegi Borbála, dr. Fleck Zoltán, dr. Gömbös Sándor r. ezredes, dr. Jovánovics Eszter, dr. Hack Péter, dr. Kádár András, dr. Kurtán Eszter, dr. Lukács Krisztina, dr. Lukovics Adél, dr. Kalota Ágnes Mária, Kőszeg Ferenc, dr. Medgyesi András, dr. Nónay Gábor, dr. Rácz Dominika, dr. Tóth Herta, dr. Udvari Márton, dr. Vig Dávid.

Tartalom

I. Bevezető	7
II. Egyenlő esélyek a büntetés-végrehajtásban?	17
1. A kutatás módszertana	17
1.1. A kutatás vizsgálati kérdése és módszere	17
1.2. Mintavétel, reprezentativitás és az eredmények általánosíthatósága ...	19
1.3. Ki a roma?	22
2. A minta jellemzése	26
2.1. A minta szocio-demográfiai jellemzése	26
2.2. A minta jellemzése büntető igazságszolgáltatási szempontból	29
3. Kutatási eredmények.....	32
3.1. Az elhelyezés körülményei.....	32
3.2. Fenyítés és jutalmazás	44
3.3. Viszony a zárkatársakkal és a személyi állománnyal	55
3.4. Az etnikai hovatartozás megjelenése a büntetés-végrehajtási iratokban	56
3.5. A fogvatartottak által érzékelt előítéletesség és hátrányos megkülönböztetés	58

III. Fókuszcsoportos beszélgetések a büntetés-végrehajtás személyi állományának tagjaival.....	61
1. A fókuszcsoportos kutatás módszertana.....	61
1.1. A fókuszcsoportok témáinak meghatározása.....	61
1.2. Az intézetek kiválasztása.....	62
1.3. A fókuszcsoportok résztvevői	63
2. A fókuszcsoportos beszélgetések tapasztalatai.....	65
2.1. A fogvatartottakkal való bánásmód	65
2.2. Problémák, konfliktusok kezelése.....	72
2.3. A zárkaelhelyezés szempontjai	84
2.4. Személyi állományon belüli együttműködés	88
2.5. A nevelői és felügyelői munka megítélésével kapcsolatos vélemények.....	90
2.6. Konklúziók az egyenlő bánásmód szempontjából.....	94
2.7. Fejlesztendő területek a személyi állomány véleménye alapján.....	96
IV. Roma és nem roma terheltek a büntetőeljárásokban.....	99
1. A minta kiválasztása	99
2. Az elítéltek társadalmi-demográfiai összetétele.....	101
3. Kutatási eredmények.....	103
3.1. Utalás a roma származásra az aktában.....	103
3.2. Hogyan került az elkövető a hatóság látókörébe?	104
3.3. Védői jelenlét és tevékenység a nyomozás során, a nyomozással kapcsolatos egyéb észrevételek.....	106
3.4. Kényszerintézkedések és az eljárás hosszúsága.....	114
3.5. Büntetés kiszabás	120

I. Bevezető

A justizmordok elkerülhetetlen velejárói valamennyi igazságszolgáltatási rendszer működésének. Időről időre előfordulnak és nyilvánosságot kapnak rendkívül súlyos bűncselekmények utóbb megalapozatlannak bizonyult gyanújával eljárás alá vont, sok esetben el is ítélt személyek olyan ügyei, amelyekben az utólag megismerhető információk alapján úgy tűnik: az ellenük szóló bizonyítékok eleve gyenge lábakon álltak, vagy a hatóságok figyelmen kívül hagytak olyan tényeket, amelyek már az eljárás korai szakaszától kezdve alkalmasak lettek volna rá, hogy erős kételyeket ébresszenek az eljárás alá vontak bűnösségével kapcsolatban.

Ha áttekintjük az ilyen, nagyobb nyilvánosságot kapott ügyek magyarországi listáját, azt látjuk, hogy – a nyolc emberéletet követelő móri bankrablás és a Balla Irma-gyilkosság kivételével – olyan eseteket találunk, amelyekben roma volt az utóbb felmentett terhelt.

Az 1994-ben indult **Pusoma-ügyben** egy idős asszony megölése miatt folyó eljárásban egy értelmi fogyatékossgal élő nő – utóbb a bizonyítékok köréből kirekesztett – vallomása alapján került a hatóság látókörébe a pszichiátriai és mentális zavarokkal küzdő roma fiatalember, akit többszöri tanúkénti kihallgatását és következetes tagadását követően, az után gyanúsított meg a rendőrség, hogy az egyik kihallgatáson arról beszélt, álmában látta az áldozatot véresen. Előzetes letartóztatása alatt máig tisztázatlan körülmények között megtaláltak nála egy kézzel írt levelet, amelyben elismerte a bűncselekmény elkövetését. A bíróság 1995 márciusában hatévi szabadságvesztésre ítélte, sem Pusoma Dénes, sem a kirendelt védő nem fellebbezett. Később azonban kézre került a valódi tettes – miután egy zárkatársának elmondta, hogy valójában ő bántalmazta az idős asszonyt –, akinek bűnösségét a DNS-vizsgálat is igazolta. 1996 májusában szabadlábra helyezték, decemberben pedig fel is mentet-

ték Pusoma Dénest, aki azonban ezt követően nem találta többé a helyét falujának társadalmában, és 1997 augusztusában öngyilkosságot követett el.¹

A **Gán testvéreket** nyereségvágyból elkövetett emberölés vádjával több mint 15 hónapig tartották előzetes letartóztatásban, míg 2002 áprilisában a bíróság jogerősen fel nem mentette őket. Meggyanúsításuk és megvádolásuk egy védett tanú és egy korábban az ügyben gyanúsítottként kihallgatott személy számos ellentmondást tartalmazó vallomásán alapult, és a bizonyítékok annyira nem voltak meggyőzőek, hogy a felmentő ítélet ellen bejelentett fellebbezést az ügyész végül visszavonta. Az ügy azt követően kapott országos visszhangot, hogy a letartóztatás miatti kártalanítást tárgyaló elsőfokú bíróság a Gán testvérek „primitív” személyiségére hivatkozva ítelt meg az egyébként szokásosnak tekinthetőnél alacsonyabb kompenzációt.²

2006 áprilisában emelkedett jogerőre **id. és ifj. Burka Ferenc** ítélete, akik egy emberölés miatt indult ügyben közel hat évet töltöttek előzetes letartóztatásban, mielőtt a bűnösségüket megállapító ítélet hatályon kívül helyezése folytán megismételt eljárásban felmentették őket. Az ügyről napvilágra került információk szerint a gyanúsítást, a vádemelést és a bűnösségüket kimondó legelső ítéletet mindössze két közvetett tanú vallomása alapozta meg (az egyikük szerint Burkáék látták, hogy a sértettnél nagy mennyiségű készpénz van, a másik pedig arról számolt be, hogy tanúja volt, amint a kérdéses napon a két terhelt megindul az áldozat háza felé, amely a bűncselekmény helyszínéül szolgált), míg a hatóságok teljes mértékben figyelmen kívül hagyták például azt a tényt, hogy az áldozat kezén vörös hajszálat találtak, noha mindkét érintett fekete hajú.³

2006 nyarán az elsőfokú bíróság négy-négy év letöltendő börtönbüntetésre ítelt két roma fiatalembert, **Setét Ernőt és Adu Lászlót**, akik ellen az volt a vád, hogy az előző év augusztusának egyik napján, hajnali 3 és 4 között a Keleti pályaudvar aluljárójában egy harmadik, ismertté nem vált társukkal és két kisgyerekekkel együtt megtámadtak három embert, és egyiküktől – a bántalmazását követően – elvették az értékeit.

1 Lásd: http://hetek.hu/riport/200104/on_ele_tarom_a_papirlapot és Kosztolányi Gusztáv: Blind Justice. Crime and police corruption in Hungary. In: *Central Europe Review*, Vol 1, No 5, 26 July 1999, <http://www.ce-review.org/99/5/csardas5.html>.

2 Lásd: http://magyararancs.hu/belpol/a_gan_fiverek_vesszofutasa_hivatalbol_uldozendok-62266.

3 Lásd: http://www.errc.org/popup-article-view.php?article_id=2590. Hangsúlyozzuk, hogy – függetlenül azok végső kimenetelétől – az újraindított ügy újabb fejleményei semmilyen módon nem érintik azt a tényt, hogy az eljárás időpontjában rendelkezésre álló bizonyítékok egyértelműen elégtelenek voltak a két vádlott bűnösségének megállapításához, és hogy a hatóságok egyáltalán nem vizsgálták azokat a bizonyítékokat, amelyek a terheltet bűnössége ellen szóltak.

Setét Ernő zenész (akit 2005 szeptemberében – vádlott-társával együtt – azért állított elő az intézkedő rendőr, mert egy igazoltatás során a közrészben szereplő személyleírás alapján felismerni vélte) a cselekményt megelőző este Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében lépett fel egy fesztiválon, ahonnan késő éjjel indult vissza, így a cselekmény időpontjában még nem is tartózkodott Budapesten. Ezt a mobiltelefonja cellainformációival, a fesztiválon részt vevő több tucatnyi szemtanú és az autóban vele együtt utazók vallomásával, valamint annak a benzinkutasnak az elmondásával szerette volna alátámasztani, akinél a visszaút során megállt kávé inni, de bizonyítékait a hatóságok nem vették figyelembe. A benzinkutas meghallgatására tett indítványt a bíróság elutasította, mint ahogy nem hallgatta meg azt a nőt sem, akit a Keletihez közel, a rablás után nem sokkal egy pontosan ugyanolyan társaság támadott meg, mint Setét ügyének sértettjeit, azonban ő a rendőrségen kategorikusan kijelentette, hogy nem Setéték voltak a támadói, ellentétben az ügy sértettjeivel, akik a rendőrségen Setétet és Adut felismerték (egy olyan fényképtabló alapján, amely a híradások szerint három elmosódott, sötét tónusú kép mellett egy tisztán kivehető tartalmazott: a gyanúsítottakét).

A másodfokú bíróság később az ítéletet hatályon kívül helyezte, az elsőfokú bíróságot pedig új eljárásra kötelezte, amelyben a két vádlottat a rablás vádja alól jogerősen felmentették. A terheltek 16 hónapot töltöttek előzetes letartóztatásban, amiért 2009-ben ötmillió forint kártalanítást kaptak.⁴

Ezekben az ügyekben – a terheltek roma származása mellett – közös elem volt, hogy meglehetősen gyenge lábakon álló bizonyítékok alapján – és az érintettek hozszadalmias előzetes letartóztatása mellett – eljutottak legalább vádemelésig, de három esetben a bűnösséget megállapító elsőfokú ítéletig is. Bár alapvetően megnyugtató, hogy legkésőbb a másodfokú bíróságok korrigálták az eljárás korábbi fázisainak – esetenként égbekiáltó – hiányosságait (kivéve a Pusoma-ügyet, ahol fellebbezés hiányában az ítélet első fokon jogerőre emelkedett), a romák „felülreprezentáltsága” az ilyen ügyek terhelteji között arra mutat, hogy érdemes megvizsgálni, az eljárás minden szakaszában megfelelően és a terheltek etnikai hovatartozásától függetlenül érvényesül-e a törvény előtti egyenlőség elve.

⁴ Lásd: http://magyararancs.hu/belpol/szemernyi_ketseg_-_setet_erno_es_adu_laszlo_a_birosag_elott65732- és <http://www.origo.hu/itthon/20091112-allami-karterites-setet-erno-zenesz-szamara.html>.

Amint azonban azt már a roma terheltek törvény előtti egyenlőségét vizsgáló első, 2000-es iratkutató (lásd lent) eredményeit összefoglaló cikk is leszögezte, az ilyen egyedi ügyekből nem vonhatók le messzemenő általános következtetések, „a valóság megismerésében csak úgy juthatunk előre, ha a két hipotézist – a büntető-eljárásban van/nincs szerepe az etnikai diszkriminációnak – valamilyen személytelenített, objektív módszerrel próbáljuk igazolni vagy megcáfolni”.⁵ Egy ilyen objektív módszertan kidolgozására és alkalmazására tettek kísérletet az alább ismertetett vizsgálatok, amelyek a jelen beszámoló tárgyát képező kutatás alapját is adták egyben.

A ROMA TERHELTEK TÖRVÉNY ELŐTTI EGYENLŐSÉGÉVEL KAPCSOLATOS EDDIGI KUTATÁSOK

A Magyar Helsinki Bizottság vezetésével lefolytatott **2000-es próbakutatás** a törvény előtti egyenlőség sérelmének azokat az aktusokat tekintette, „amelyek során valakivel szemben cigány voltára utaló sajátosságai miatt az ügyében eljáró hivatalos személy a jogszabályok szerint megkívánt, lehetséges, átlagos, a dokumentumokon alapuló helyzetértékelés alapján elvárhatónál súlyosabb jogkövetkezményt alkalmaz, illetve ilyen személlyel szemben az illető számára hátrányt okozó különbséget tesz”.⁶ A kutatás célja az volt, hogy kidolgozza, megtalálja és kipróbálja azokat a mutatókat és eszközöket, amelyek segítségével a bíróságon fellelhető iratanyag, akta elemzésével az esetleges egyenlőtlen bánásmód kimutatható.

A kutatás 146 lezárt – lopás vétsége, büntette és rablás miatt indult – ügy aktájának elemzését végezte el. Az aktákat a kutatók budapesti és miskolci ügyvédektől kapták, és – figyelemmel arra, hogy diszkrimináció esetében a hátrányos megkülönböztetést elkövető személy percepciójának, nem pedig az azt elszenvedő személy önmeghatározásnak van elsődleges jelentősége –, a kutatók az ügyvédek megítélésére, mint külső percepcióra hagytakoztak abban a kérdésben, hogy mely terhelteket tekintsek romának, illetve nem romának. A vizsgált ügyek közül 69-nek az elkövetője volt cigány, míg a nem cigányokat érintő esetek száma 77 volt.

5 Csorba József – Farkas Lilla – Loss Sándor – Lőrincz Veronika: A törvény előtti egyenlőség elve a büntető-eljárásban. In: *Fundamentum*, 2002/1. (a továbbiakban: Csorba et al.), 125. o.

6 Ibid., 127. o.

A próbakutatás több, szignifikánsnak tűnő különbséget mutatott ki a roma és nem roma terheltek ellen lefolytatott eljárások tekintetében. Így például

- a roma terheltek 50%-a, a nem romáknak 40,8%-a került előzetes letartóztatásba;
- a roma terheltek előzetes letartóztatása átlagosan 385 napig tartott, szemben a nem roma terheltek esetében kimutatott 232 nappal;
- a kiszabott szabadságvesztés átlagos tartama 185 nappal hosszabb volt a roma terheltek esetében, rablásos ügyekben pedig a különbség majdnem egy év (343 nap) volt.

A próbakutatás azt is kimutatta, hogy az ügyvédek által romaként azonosított terheltek aktáinak több mint 60%-a tartalmaz utalást az érintett etnikai hovatartozására. Figyelemmel erre a tényre, és arra, hogy az ügyvédek általi esetkiválasztás módszertanilag aggályos, a próbakutatás eredményeire építő, szintén a Magyar Helsinki Bizottság égisze alatt lefolytatott **2002-es nagykutatás** azt a kérdést, hogy ki roma és ki nem az, egyrészt az iratokban megjelenő utalások, másrészt különböző szocio-demográfiai sajátosságok (romákra jellemző név, település romák által lakott részén található lakóhely, stb.) alapján döntötte el, olyan módon, hogy a terhelteket öt kategóriába sorolta: biztosan roma, valószínűleg roma, nem eldönthető, valószínűleg nem roma és biztosan nem roma.

A 2002-es kutatás 18 bíróságon összesen 1147 (szintén lopás vétsége, lopás büntette és rablás miatt indult eljárásban keletkezett) ügyiratot dolgozott fel, azonban az eredetileg 37 bíróságot megcélzó mintavételt értelemszerűen torzította, hogy 19 bíróságtól nem kaptak a kutatók engedélyt az iratokhoz való hozzáférésre, ráadásul „a kutatás engedélyezése szorosan összefüggött a romák arányával: míg az elutasító vagy nem válaszoló bíróságok illetékességi területén átlagosan 11,3 százalékos volt az arány, az engedélyező bíróságokon mindössze 4,5 százalék. Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében például a tíz megkeresettből egyetlen bíróság engedélyezte a kutatást. Ahol a romák aránya nem haladta meg a 6 százalékot, a bíróságok 26 százaléka utasította vissza a kutatási kérelmünket, míg a 6 százaléknál sűrűbben lakott területeken az elutasítási arány 78 százalékos volt.”⁷

7 Farkas Lilla – Kézdi Gábor – Loss Sándor – Zádori Zsolt: A rendőrség etnikai profilalkotásának mai gyakorlata. In: *Belügyi Szemle*, 2004/2-3. (a továbbiakban: Farkas et al.), 36. o.

A kutatás az eljárások néhány aspektusában mutatott ki etnikai alapú különbséget.

Differencia jelentkezett például a bírósági iratismertetés és az első tárgyalási nap között eltelt időtartamban: a rablásos ügyekben a roma terheltek átlagosan 77 nappal többet vártak az első tárgyalásra, mint a nem romák, míg a lopás büntette miatt indult eljárásokban a nem roma terheltek átlagos várakozási ideje volt 45 nappal hosszabb. A kutatási jelentés ugyanakkor rámutatott, hogy mivel ez utóbbi bűncselekménynél jóval kevesebb terhelt van előzetes letartóztatásban a bírósági szak megindulásakor, mint rablás esetén, az érdeksérelem is jóval kisebb.

Egy másik különbség a büntetéskiszabásban mutatkozott: a három vizsgált bűncselekmény-kategóriánál a felnőtt korú cigány terheltek átlagosan 15%-kal nagyobb valószínűséggel kaptak szabadságvesztés-büntetést. A kutatási jelentés ugyanakkor hangsúlyozta: „Ezt a sommás megállapítást természetesen számtalan tényező tovább finomítja, s arra indít, hogy ezt a különbséget önmagában ne tekintsük jelentősnek. Két változó együttes figyelembevételekor azonban szignifikáns különbséget kaptunk a cigány és nem cigány terheltekkel szembeni bánásmódban. Nemcsak a mintánkban, hanem hazánkban általában a nagyvárosi (székhely)bíróságokon a cigány terheltekre 11%-kal nagyobb valószínűséggel szabnak ki szabadságvesztés-büntetést.” A jelen kutatás szempontjából jelentős megállapítás, hogy a 2002-es nagykutatás „a legmarkánsabb eltérést a legkisebb súlyú bűncselekménynél, a lopás vétségénél [találta], ahol minden hatodik nem cigány terhelttel szemben minden harmadik cigány terhelt szabadságvesztés-büntetést kap – ha csak felfüggesztettet is”.

A legegységertelműbb különbséget a roma és nem roma terheltek vonatkozásában a 2002-es kutatás abban találta, hogy a terheltek milyen módon vonódtak be az eljárásba. Az iratokból megállapítható volt, hogy míg a nem roma terheltek sokkal nagyobb arányban kerültek a hatóság látókörébe tettenérés során, addig az igazoltatásnál „ez az arány megfordult. [...] A nem cigány gyanúsítottaknak [...] csak a 17%-a került a hatóságok látókörébe igazoltatás során, szemben a cigány gyanúsítottak 29%-ával. (A biztosan cigányok pedig 19%-kal gyakrabban kerültek igazoltatás folytán az eljárásba, mint a nem cigányok.)”⁸ A kutatás következtetése ezzel kapcsolatban az volt, hogy „amennyiben tehát a nem cigány elkövetőt nem éri tetten a rendőrség, az nagyobb valószínűséggel kerül el a felelősségre vonást”.

8 Ibid., 39. o.

A kutatás ezzel kapcsolatban megvizsgálta a rendőrség eredményességi mutatóit az ismeretlen elkövető ellen indult eljárásokban, és – a három-három cigányok által legsűrűbben és legritkábban lakott illetékességi területű megyei rendőr-főkapitányság eredményességi mutatóit összevetve – azt találta, hogy míg öt év (1996–2000) átlagában „a nyomozáseredményesség Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (a roma népesség aránya 10,5%) 51,32% volt, addig Csongrád, Fejér és Győr-Moson-Sopron megyében (a roma népesség aránya 1,6%) 40,24%. Tehát, amíg a roma lakosság aránya ezekben a megyékben hat és félszer kisebb, addig az itt működő rendőri szervek eredményessége szignifikánsan, 20–25%-kal rosszabb, mint a romasűrű megyékben dolgozóké”,⁹ noha az ismertté vált bűncselekmények gyakoriságára vonatkozó statisztikák alapján „a cigányok által legritkábban lakott megyékben lakosságárányosan kb. 30%-kal gyakrabban követnek el bűncselekményeket”.¹⁰

A kutatási jelentés rögzítette: „az ismert és ismeretlen bűnelkövetők elfogása és hatóság elé állítása természetesen kiemelt társadalmi érdek. A romákkal szemben alkalmazott hátrányosabb bánásmód, a megkülönböztetett figyelem azonban két szempontból is problematikus. Egyrészt, az alkotmány által garantált jogegyenlőséget, s hatályba lépése óta az esélyegyenlőségi törvényt is sérti, ha az egyik meghatározott (etnikai) kisebbség jóval nagyobb rendőri kontrollnak van kitéve, mint a többség – csupán azért, mert valaki bőrszíne, ruházata miatt láthatóan, valamint lakóhelye, szociális helyzete, illetve családi kapcsolatai alapján pedig valószínűsíthetően az érintett kisebbséghez tartozik. Másrészt, és ez a jelenség praktikus oldala, ha a rendőrség [...] túlzottan koncentrálna a kisebbségi közösségek ellenőrzésére, úgy az erőket von el a bűnüldözés más, potenciálisan kevésbé eredményes területeiről.”¹¹

Ez a konklúzió indította arra a Magyar Helsinki Bizottságot, hogy egy következő vizsgálatban a rendőrség igazoltatási gyakorlatát vegye górcső alá. A 2007 és 2008 fordulóján lefolytatott kutatás (**STEPSS-kutatás**) három helyszínen (Budapest VI. kerület, Szeged és Kaposvár) 6 hónapig tartott, az adatfelvétel során több mint húszezer igazoltatás adatait rögzítették az igazoltatásokat végző rendőrök, akiknek egy anonim formanyomtatványon rögzíteniük kellett – többek között – az igazoltatás konkrét okát, azt, hogy követte-e az igazoltatást valamilyen további intézkedés, és

9 Ibid., 48. o.

10 Ibid., 49. o.

11 Ibid., 50. o.

azt is, hogy a rendőr megítélése szerint az igazoltatott személy milyen etnikumhoz tartozik. A felvett adatok alapján a kutatók az igazoltatás hatékonyságát és etnikai aspektusait vizsgálták.

A STEPSS-kutatás eredményei azt mutatták, hogy a romáknak aránytalanul nagy esélyük van arra, hogy igazoltatás alá vonják őket, azaz a velük szemben alkalmazott igazoltatásoknak az összes igazoltatáshoz viszonyított aránya jelentősen meghaladja a teljes lakosságon belüli arányukat. Míg a romáknak a magyar lakosságon belüli aránya 7-8% körül van,¹² a program eredményei azt mutatták, hogy a romák teszik ki az igazoltatottak 22%-át, azaz a populáción belüli arányuknál kb. háromszor nagyobb esélyük van arra, hogy igazoltassák őket. Az eredmények fényében a roma fiataloknak különösen nagy esélyük mutatkozott az igazoltatásra: a 14–16 éves korosztályon belül az arányuk 32%, a 17–18 éves korosztályon belül pedig 28% volt.

Mivel a romák gyakoribb igazoltatásának sokszor hangoztatott indoka a rendőrök részéről, hogy bizonyos típusú bűncselekményeket gyakrabban követnek el, amelyek kiszűrésére, megelőzésére az igazoltatás hatékony eszköz, a kutatás vizsgálta a hatékonysági aspektust is, de azt találta, hogy a romák igazoltatása nem hoz több eredményt, mint a nem romáké. A három helyszín eredményeit összesítve elmondható, hogy a romákat érintő igazoltatások 22%-a volt sikeres, abban az értelemben, hogy az igazoltatást további rendőri intézkedés követte, a nem romák esetében ez az adat 21% volt. Különbség tehát a két csoport igazoltatásának hatékonysága között nem volt. A legnagyobb aránytalanságot Budapesten mérték, ahol a romákat érintő igazoltatások 80%-át nem követte további intézkedés, szemben a nem romák igazoltatásával, ahol ez az arány 59% volt.

Szintén jelentős aránytalanság volt kimutatható a romák hátrányára azon igazoltatások kapcsán, amelyeket az eljáró rendőrök bűncselekmény gyanúja miatt kezdeményeztek. Az ilyen igazoltatások a romák esetében 63%-ban, a nem romák esetében viszont 75%-ban voltak eredményesek, azaz a bűncselekmény gyanúja miatt megállított és igazoltatott romák közül többről derült ki, hogy nincs szükség velük szemben további rendőri cselekményekre, mint a nem romák esetében.¹³

12 Lásd pl.: Hablicsek László: Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. In: *Demográfia*, 1/2007., 41. o. (Elérhető: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2007_1/Hablicsek4.pdf.)

13 A kutatási összefoglaló forrása: http://helsinki.hu/wp-content/uploads/STEPSS_magyarorszagon_hatteranyag.pdf. Részletesen lásd: Kádár András Kristóf – Körner Júlia – Moldova Zsófia – Tóth Balázs: *Szigorúan ellenőrzött iratok*. Magyar Helsinki Bizottság, Budapest, 2008. (Elérhető: http://helsinki.hu/wp-content/uploads/MHB_STEPSS_HU.pdf.)

A JELEN KUTATÁSRÓL

A 2002-es kutatás óta több mint egy évtized telt el, amely számos mérvadó vizsgálat szerint a romákkal szembeni előítéletek erősödését hozta Magyarországon.

Egy 2011-es vizsgálat szerint a válaszadók közel fele semmilyen módon – sem szomszédként, sem munkatársként, sem családtagként – nem fogadná el egy roma személy „társadalmi közelségét”.¹⁴

Egy 2013-as kutatás, amelynek során a válaszadókat arra kérték, hogy hat – három, a romák szempontjából pozitív, és három, a romákra nézve negatív¹⁵ – állításról mondják meg, hogy egyetértenek-e velük, azt mutatta, hogy a megkérdezett személyek 30%-a mindegyik negatív állítással egyetért (a kutatás szerint ők tekinthetők egyértelműen „cigányellenesnek”), 57%-uk a negatív állítások egy részével azonosul, és csupán 13%-uk fejezte ki egyet nem értését mindhárom negatív állítással kapcsolatban.¹⁶ Azzal a mondattal például, hogy „a bűnözési hajlam a cigányok vérében van”, a válaszadók 60%-a értett egyet. A kutatás azt is kimutatta, hogy a negatív állításokkal azonosulók aránya összességében nőtt 2008-hoz képest.

Figyelemmel a 2002 óta bekövetkezett fejleményekre, és az azóta eltelt időszakban nyilvánosságot kapott újabb, utóbb ártatlannak bizonyult roma terheltek ellen indult ügyekre, időszerűnek tűnt – némiképp eltérő módszertannal, de alapvetően hasonló eszközökkel – megismételni a korábbi kutatásokat, és górcső alá venni a büntető igazságszolgáltatás működését abból a szempontból, hogy biztosítja-e a roma és nem roma terheltek törvény előtti egyenlőségét. Ellentétben a korábbi vizsgálatokkal, arról is szerettünk volna információkat gyűjteni, hogy a büntetőeljárás utolsó szakaszában, a büntetés-végrehajtás során miként érvényesül ez a rendkívül fontos jogelv. A kutatás anyagi forrását az Open Society Foundations biztosította.

A vizsgálat első szakaszában interjúkat készítettünk közel négyszáz, végrehajtható szabadságvesztését töltő fogvatartottal, részben az ellenük folyt eljárásról, részben pedig a büntetés-végrehajtási intézetben szerzett tapasztalataikról. Emellett egy előre meghatározott szempontrendszer szerint feldolgoztuk e fogvatartottak

14 Simonovits Bori: Bevándorlók diszkriminációja – kisebbségi és többségi szemmel. In: *Bevándorlás és integráció, Magyarországi adatok, európai indikátorok*. Szerk.: Kováts András. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2013, 162. o.

15 1. A cigányok gondjai megoldódnának, ha végre elkezdenének dolgozni. 2. A bűnözési hajlam a cigányok vérében van. 3. Csak helyeselni lehet, hogy még vannak olyan szórakozóhelyek, ahová a cigányokat nem engedik be.

16 Lásd: http://www.tarki.hu/hu/news/2013/kitekint/20130305_trip_osszes.pdf.

büntetés-végrehajtási iratanyagát is. Ezt követően különböző – az alábbiakban részletesen ismertetett – szempontok alapján kiválasztottunk kilencven elítéltet, akiknek a büntetőügyét a bírósági ügyiratok kérdőíven alapuló elemzésével vizsgáltuk meg, a büntetés-végrehajtási iratanyaghoz hasonlóan abból a szempontból, hogy a velük való bánásmódban kimutatható-e etnikai hovatartozáson alapuló hátrányos (vagy éppen kedvezőbb) bánásmód. (Jelen tanulmány felépítése a mintavétel logikája miatt a kutatás menetét követi, ezért a büntetőeljárással kapcsolatos eredményeket az utolsó fejezetben tárgyaljuk.)

Ezt követően – 2014. március 26-án – az alább olvasható kutatási jelentés első változatát egy konferencián (a továbbiakban: Konferencia) vitattuk meg, ahol az érintett szervezetek képviselői is kifejtették álláspontjukat a kutatási eredményekkel, illetve az azokból általunk levont következtetésekkel kapcsolatban. A jelen anyagot az általuk és a Konferencia egyéb résztvevői által megfogalmazott észrevételek alapján véglegesítettük.

Egyes büntetés-végrehajtási intézetekben fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálatot is végeztünk az intézet személyi állományának tagjai – önkéntes és anonim – részvételével. A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés során nem csupán a személyi állomány egyes konkrét döntései kerültek szóba, hanem az állománynak az egyes fogvatartotti csoportokkal kapcsolatos attitűdjéről is igyekeztünk adatokat nyerni. A fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálat eredményei szintén szerepelnek a jelen anyagban. (A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések eredményeit, tapasztalatait összegző tanulmányrész megvitatására a Konferencián nem volt mód, mivel a beszélgetések egy része a Konferencia utánra esett.)

II. Egyenlő esélyek a büntetés-végrehajtásban?

1. A KUTATÁS MÓDSZERTANA

1.1. A kutatás vizsgálati kérdése és módszere

A büntetés-végrehajtás kapcsán a kutatás két vizsgálati kérdése a bíróságokon megvalósuló iratkutatáshoz hasonlóan a következő volt:

1. Van-e a büntető igazságszolgáltatás szerveinek döntéseiben jelentősége a terhelt roma származásának?
2. Előnyösebbek vagy hátrányosabbak a büntető igazságszolgáltatás szerveinek döntései, ha a terhelt roma származású?

Vagyis eredetileg a kutatás e szakasza is főképp a roma terheltekre fókuszált, azonban vizsgálódásunkba a későbbiekben bevontunk egyéb szocio-demográfiai jellemzőket is. Így az első kutatási kérdés tulajdonképpen arra módosult, hogy van-e a büntető igazságszolgáltatás szerveinek, közelebbről a büntetés-végrehajtási rendszernek a döntéseiben jelentősége a terheltek bizonyos szocio-demográfiai jellemzőinek, így származásuknak, nemüknek, koruknak, iskolai végzettségüknek, vagy a büntetés-végrehajtási intézetbe kerülésük előtti munkaerő-piaci helyzetüknek. (A roma származás definíciós kérdéseit e fejezet 1.3. részében tárgyaljuk részletesen.)

A büntetés-végrehajtás esetében a kutatás nem szorítkozott szigorúan a büntető igazságszolgáltatás „szerveire”, és vizsgálatunk kiterjedt olyan döntésekre is, amelyeket ugyan a büntetés-végrehajtás személyi állományának tagjai hoznak, de kevésbé formalizáltak, mint például a terheltek zárkák közötti mozgatására vonatkozó döntések.

Így a „döntés” a kutatás szempontjából formájától függetlenül a büntetés-végrehajtásnak, illetve a személyi állomány tagjainak a terheltre nézve kötelező elhatározását jelentette.

A kutatásnak a büntetés-végrehajtási intézeteket érintő szakaszában az adatgyűjtés kétféle módszerrel történt, abból a megfontolásból, hogy a több „irányból” végzett adatfelvétel csökkenti a szubjektivitást. Így először félig strukturált interjúkat készítettünk közel négyszáz, végrehajtandó szabadságvesztését töltő fogvatartottal, egy előre elkészített, főként zárt kérdéseket tartalmazó kérdőív alapján. A zárt kérdéseket is tartalmazó kérdőíves technika alkalmazása mellett az szólt, hogy így módunkban állt olyan adatokat gyűjteni, amelyek statisztikai módszerekkel elemezhetők. Az interjú egyik fele tehát inkább hasonlított egy kérdezőbiztos által felvett kérdőívre, a másik részében viszont lehetőség volt egyes kérdések, problémák kapcsán a fogvatartottak szubjektív benyomásainak feltérképezésére. Az interjúkon a fogvatartottak önkéntesen vettek részt, és felhívtuk rá a figyelmet, hogy menet közben, az interjú egyes kérdései kapcsán is jelezhetik, hogy az adott kérdésre nem kívánnak válaszolni. Az interjúk felvétele kizárólag a fogvatartott és a kérdező jelenlétében történt; azokat a Magyar Helsinki Bizottság munkatársai, jogászok, illetve más, társadalomtudományi kutatásban jártas személyek vették fel, összesen tizenegy büntetés-végrehajtási intézetben.

Az interjúkat követően – az érintett fogvatartottak írásbeli engedélyével – a kutatók minden büntetés-végrehajtási intézetben betekintettek a fogvatartottak büntetés-végrehajtási iratanyagába (mind az igazgatási, mind a nevelési anyagba). Az iratkutatás előnye börtönkörülmények között a felvett adatok viszonylagos megbízhatósága, mert azokat nem befolyásolja a kérdező helyzete, illetve kisebb mértékben befolyásolja az alany személye, mint az interjú esetében. Az iratkutatás célja tehát egyrészt a terheltek által adott információkkal kapcsolatos „tények” vizsgálata, kiegészítése, másrészt pedig további adatok gyűjtése volt a fogvatartottak büntetés-végrehajtáson belüli helyzetére vonatkozóan. Az elemzés során azon „számszerűsíthető” kérdések esetében, ahol az iratokból „kontrolladatokat” nyerhettünk (pl. fegyelmi ügyek száma, kiszabott fenyítés, jutalmak száma), minden esetben az aktában lévő információt vettük alapul. A fogvatartott interjújában adott válaszát az olyan kérdések esetében vettük alapul, amelyekkel kapcsolatban a rendelkezésünkre álló iratok nem tartalmaztak adatot, vagy az adatokhoz való hozzáférés további terhet rótt volna az érintett büntetés-végrehajtási intézetekre, és amelyek esetében a fogvatartotti interjún elhangzott adat megbízhatósága magas volt (pl. zárkák közötti mozgatás,

zárvatársak száma). Emellett az interjúk értelemszerűen nagy szerepet kaptak abban, hogy a vizsgálatban részt vevő fogvatartottak szubjektív benyomásáról, véleményéről képet kapjunk.

1.2. Mintavétel, reprezentativitás és az eredmények általánosíthatósága

Annak érdekében, hogy az esetlegesen észlelt diszkrimináció számszerűsíthető és kimutatható legyen, szükséges, hogy a terhelteket hasonló súlyú bűncselekmények miatt ítélje el a bíróság. Mivel egyes korábbi kutatási tapasztalatok szerint a romák felülreprezentáltak egyes vagyon elleni bűncselekmények, így például a rablás elkövetésében,¹⁷ így a feltételezésünk az volt, hogy vélhetően megfelelő számú magát romának valló, illetve percepció szerint roma terhelteket tudunk elérni, ha a kutatás a rablást elkövető terhelteket célozza meg. Azt a terhelteket tekintettük olyannak, aki rablást „követett el”, akinek ügyében a bíróság jogerősen megállapította a kutatás kezdetén még hatályos Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény 321. §-ában meghatározott bűncselekmény elkövetését. Célunk az volt, hogy a halmazati büntetesként kiszabott szabadságvesztést töltőket kizárjuk a mintavételből, és olyan „első büntényes” elkövetőkkel készítsünk interjúkat, akiket egyrendbeli cselekményért ítéltek el. A büntetett előéletű terheltek mintából való kiszűrésére nem volt lehetőségünk, így a kutatás során és jelen kutatási beszámolóban is az „első büntényes” kifejezés az olyan terheltekre vonatkozik, akiket nem visszaesőként, illetve különös vagy többszörös visszaesőként ítéltek szabadságvesztésre rablás elkövetése miatt, vagyis nem a kriminológiai értelemben vett első büntényeseket takarja.

Mintavételi keretként a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága (BVOP) által rendelkezésünkre bocsátott, 1 026 fogvatartott születési dátumát, nemét, szabadságvesztésének végrehajtási fokozatát, a fogva tartása helyét, aktuális szabadulási idejét és azonosítószámát tartalmazó lista szolgált. A listán szereplőkből rétegzett mintavétel segítségével választottuk ki a kutatásban részt vevő 400 főt. Ahhoz, hogy az általunk összeállított minta „jól” reprezentálja a magyarországi börtönépességet, a vizsgálat szempontjából releváns, azaz fontosnak tartott változók szerint kellett leképeznünk az alappopulációt.

17 Huszár László: Roma fogvatartottak a büntetés-végrehajtásban. In: *Belügyi Szemle*, 1999/7-8., 124–133. o.

Az alappopuláció esetünkben nem más, mint azok az első bűntényesek, akik végrehajtandó szabadságvesztésüket töltötték rablás elkövetése miatt 2012-ben – ők szerepeltek a BVOP 1 026 főt tartalmazó listájában. Mivel a vizsgálat fókuszában az állt, hogy van-e eltérés a romák és a nem romák büntetés-végrehajtásbeli helyzete között, az elemzés legfontosabb metszete a roma származás, illetve az ezzel kapcsolatos percepció lett volna. Erre azonban előzetesen, a mintavétel megtervezése előtt nem állt rendelkezésünkre adat. A mintavételi szempontok kialakításakor így arra törekedtünk, hogy megtaláljuk azokat a dimenziókat a származás helyett, melyek mentén érdemes lehet elemezni a kutatási kérdéseket, és összevetni a roma és nem roma börtönnépességet.

A mintavételi eljárás során azért a rétegzett mintavételi eljárást választottuk – az egyszerű véletlen mintavétellel szemben –, hogy ne kelljen az összes büntetés-végrehajtási intézetből kiválasztani az interjúalanyokat, hanem előzetesen kialakított rétegzési szempontok szerint választhassuk ki a vizsgálatba bevont intézményeket – ezzel jelentős utazási és kutatásszervezési költségeket és időt takarítva meg. Mivel 1 026 eset felelt meg a kutatás kritériumainak, ebből a mintavételi keretből választottuk ki a 400 interjúalanyt, amely a szociológiai kutatások esetében rendkívül magas, 39%-os kiválasztási arányt jelent. A rétegzés során a büntetés-végrehajtási intézetek két alapvető változóját használtuk (végrehajtási fokozat és területi elhelyezkedés), majd az elítélteket nem és kor szerint csoportosítottuk, és ezután az elítéltekből véletlen mintát vettünk. A minta kialakítása során használt változók kategóriái tehát a következők voltak:

1. a büntetés-végrehajtási intézetek végrehajtási fokozata (fegyház, börtön, fogház, fiatalkorú börtön, fiatalkorú fogház),
2. a büntetés-végrehajtási intézetek területi elhelyezkedése (a hét régiót a következő négy régióba vontuk össze: Közép-Magyarország, Észak-Magyarország, Dunántúl és Alföld),
3. az elítéltek neme (férfi vagy nő),
4. az elítéltek korcsoportja (18 év alattiak, 18–24 éves kor közöttiek, 25–31 éves kor közöttiek, és 32 év felettiak).

Az elemzés során bemutatott eredmények e szempontok szerint reprezentálják a magyarországi börtönnépességet. A konkrét intézetek kiválasztásánál figyelembe vettük azt a szempontot is, hogy bekerüljenek a mintába nőket és fiatalkorúakat

befogadó intézmények is. Mindezek alapján az 1. táblázatban szereplő büntetés-végrehajtási intézetekben került sor az interjúk felvételére és a büntetés-végrehajtási iratok tanulmányozására.

1. táblázat

A mintába került intézmények, tervezett és megvalósult interjúk száma

	Tervezett	Megvalósult
Balassagyarmati Fegyház és Börtön	37	37
Közép-dunántúli Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	22	26
Budapesti Fegyház és Börtön	51	53
Kalocsai Fegyház és Börtön	36	36
Márianosztrai Fegyház és Börtön	26	26
Pálhalmi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	33	32
Fiatalkorúak Büntetés-végrehajtási Intézete (Tököl)	60	62
Sopronkőhidai Fegyház és Börtön	30	30
Szegedi Fegyház és Börtön	35	22
Szombathelyi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	35	37
Tiszalöki Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	35	37
Összesen	400	398

Előre kell bocsátanunk, hogy a kutatás megkezdése után, az interjúk felvétele során fény derült arra, hogy a BVOP által rendelkezésünkre bocsátott listán szerepeltek és így a mintába kerültek olyan terheltek is, akiket visszaesőként ítélték el rablás elkövetése miatt, valamint olyan terheltek is, akik esetében a rablási cselekmény valamilyen más bűncselekménnyel állt halmazatban, illetve többrendbeli cselekmény miatt ítélték el őket. A büntetés-végrehajtást érintő kutatás kapcsán ezt praktikus okokból nem volt módunk menet közben korrigálni, emellett úgy ítéltük meg, hogy e körülmények között is megáll az a kitétel, hogy a vizsgálatban részt vevő terhelteket hasonló súlyú bűncselekmények miatt ítélték el. Bizonyos esetekben, amikor ez az adott hipotézis kapcsán szükségesnek tűnt, a vizsgálatba bevont terhelteket a szerint két csoportra bontva vizsgáltuk, hogy a rablással halmazatban elkövettek-e élet vagy testi épség elleni bűncselekményt a bíróság jogerős ítélete szerint.

Emellett természetesen előfordult, hogy az interjú felvételének idején a listában eredetileg szereplő terhelte már nem tartózkodott az adott intézetben – akár szabadulás, akár más intézetbe való átszállítás okán –, illetve nagyon ritkán az is előfordult, hogy a mintában szereplő terhelte nem kívánt az interjúján részt venni.

Az utóbbi körülményekből adódó problémák megoldása érdekében az eredetileg kiválasztott 400 terhelten felül minden büntetés-végrehajtási intézet tekintetében készült egy „pótlista” a vizsgálatba bevonható további terheltekről, amelyet előzetesen szintén eljuttattunk a kutatásban részt vevő büntetés-végrehajtási intézetekhez. Így nyílt lehetőség arra, hogy az intézetek többségében az előzetesen tervezett számú interjú folytassuk le. Néhány esetben előfordult, hogy különböző okokból nem sikerült a helyszínen az előzetesen tervezett számú interjú lebonyolítani – ebben az esetben a hiányzó interjúkat más intézetekben igyekeztünk pótolni, értelemszerűen a mintában, illetve a „pótlistán” szereplő terheltek köréből. A kutatási eredmények kapcsán minden esetben jelezzük az elemszámot is, amely az egyes kérdések kapcsán válaszhány miatt lefelé eltérhet a felvett interjúk számától.

Az elemzés során a kicsi esetszám miatt a legtöbb esetben 0,07-es szignifikanciaszintet használtunk a megszokott 0,05-ös szint helyett.¹⁸ A szignifikáns eltéréseket a táblázatokban szükség esetén (amennyiben a táblázat nem csupán szignifikáns eredményeket tartalmaz) félkövérrel szedve jelöltük.

1.3. Ki a roma?

Az empirikus romakutatások esetében a kilencvenes évek óta társadalomtudományi vita tárgya, hogy kit tekintünk a kutatás során cigánynak/romának.¹⁹ Míg a kilencvenes évek végén a cigány szót használták inkább, a későbbiekben a roma kifejezés vált elfogadottá, a szakirodalomban és a kérdőíves kérdések megfogalmazásakor egyaránt.

A roma származás meghatározásának alapvetően két módja van egy empirikus kutatás során: vagy a külső környezet által, vagy a kérdezett öndefiníciója alapján kategorizálhatjuk a kérdezetteket. A Kemény István által indított kutatássorozat során a külső környezet kategorizációjára támaszkodva azokat tekintették cigánynak, akiket a körülöttük élők annak tartottak. A kutatásba bevonni kívántak etnikai besorolását olyan emberektől kérték, „akik mindennapi életük során rendszeresen érintkezésben

18 A 0,07-es szignifikanciaszint azt jelenti, hogy ha 7%-nál kisebb annak a valószínűsége, hogy az általunk a mintában látott összefüggés csak a véletlen műve, akkor valósnak tekintettük az összefüggést.

19 Lásd erről részletesen: Ladányi János – Szelényi Iván: Ki a cigány? In: *Kritika*, 1997/12.; Sik Endre: A longitudinális cigány. In: *Replika*, 1995. június, 17–18. o.; Szelényi Iván: Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban. In: *Szociológiai Szemle*, 2001/4., 5–12. o.

állnak, egy közösségben élnek cigány (általuk cigánynak tekintett) emberekkel”.²⁰ A külső besorolásra a másik lehetőség, amikor a kérdezőbiztost (vagy interjú esetében az interjú készítőjét) kérjük meg a kérdezett besorolására. Ezt a módszert alkalmazta a TÁRKI a Magyar Háztartáspanel és a Háztartás Monitor felvételeinek során. A TÁRKI 2012-es Háztartás Monitor adatai alapján a kérdezettek nagyjából 5%-a – közülük minden harmadik első identitásként, kétharmaduk pedig második identitásként – mondta magát romának, és ezenfelül a kérdezők nagyjából 3%-ukat tekintették (fele-fele arányban) biztosan vagy bizonytalanul romának. Tehát a legfrissebb adatok alapján a magyar felnőtt lakosság összesen 8%-a tekinthető romának.²¹

A másik lehetőség az önbesorolás, amikor a kérdezett maga sorolja be magát a különböző etnikai-származási csoportokba. Mindkét módszer számos torzítási veszélyt rejt. A külső besorolás ellen felhozott legfőbb érv egyrészt a rasszjegyek jelentőségének eltúlzása és a szociális problémák etnicizálása, másrészt az, hogy ez a módszer feltehetőleg felülbecsüli a romák arányát, mert a kérdező élethelyzetük, viselkedésük vagy lakóhelyük miatt is a roma „kategóriába” sorolhatja a nem roma személyeket. Ráadásul – a kérdezők visszajelzései alapján – némi bizonytalansággal, illetve esetlegességgel kell számolnunk a kérdezők döntésén alapuló besoroláskor. Ezzel szemben a belső kategorizáció jelentős alulbecsléshez vezet (lásd például a census eredményeit), mivel sok helyzetben a roma kérdezett eltitkolja, vagy legalábbis nem vállalja nyíltan roma származását. Fontos hozzátenni továbbá, hogy mindkét típusú kategorizáció erősen helyzetfüggő, azaz a kérdezési helyzettől és egyéb körülményektől függ az, hogy hogyan definiálja magát a kérdezett, illetve minek ítéli őt a kérdező.²²

A legcélszerűbb tehát a két módszer (az öndefiníció és a kérdezői kategorizáció) ötvözése, illetve az önbesorolásnál a „többes identitás” vállalásának lehetővé tétele, azaz hogy például elsősorban magyarnak, másodsorban pedig romának definiálhassa magát a kérdezett. Fontos továbbá, hogy a kutatási célnak, kérdésnek megfelelő módszert válasszunk a származás kategorizálásához.

20 Kertesi Gábor: Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. In: *Replika*, 1998/29.

21 Ki a cigány? – Újratöltve. In: *TÁRKI Monitor jelentések. Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. Szerk.: Tóth István György – Szívós Péter. TÁRKI, Budapest, 2013, 122–128. o.

22 Gondoljunk a következő egyszerű helyzetre: ugyanazt a személyt egy egyetem aulájában készülő interjú során sokkal kisebb eséllyel definiálná romának a kérdező, mint akkor, ha egy büntetés-végrehajtási intézetben találkozna az illetővel.

A fenti megfontolások alapján a büntetés-végrehajtási intézetekben készült interjúk során rákérdeztünk arra, hogy melyik nemzeti-etnikai kisebbséghez, nemzetiséghez tartozónak érzik magukat a kérdezettek, úgy, hogy egy mind a tizenhárom elismert nemzetiséget felsoroló, illetve az „egyik sem” válaszopciót tartalmazó listából választhattak, majd az interjú készítő kutató is kategorizálta a fogvatartottakat.

Mivel jelen kutatás fő kérdése az volt, hogy hátrányosabb helyzetben vannak-e a roma terheltek a büntetés-végrehajtási intézetekben a nem roma terheltekhez képest, illetve hogy egyáltalán van-e jelentősége a roma származásnak a büntetés-végrehajtási intézetekben, a származás meghatározásakor a kutatói, azaz a külső, környezeti definíció alapján soroltuk be a kérdezetteket, abból a megfontolásból, hogy valószínűleg ez tükrözi jobban a büntetés-végrehajtásban dolgozók, illetve a büntető igazságszolgáltatás résztvevőinek percepcióját. (Kivételt képez ez alól a terheltek által tapasztalt előítéletesség, illetve diszkrimináció kérdése, mivel az erre vonatkozó kérdést csak az önmagukat romának vallók csoportjának tették fel a kutatók.)

A mintába 190 olyan fogvatartott került, aki saját magáról azt állította, hogy roma, a kutatók észlelése alapján pedig 213 terhelt volt roma. Mint azt a 2. táblázat mutatja, a származásra vonatkozó önbevallás és a percepció tekintetében az átfedés nagyon jelentős: 73 százalék. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a fogvatartottak hozzáállása etnikai hovatartozásukhoz jelentős eltéréseket mutatott: voltak olyan fogvatartottak, akik az interjú során, még az erre vonatkozó kérdés feltétele előtt egyértelművé tették a kutató számára, hogy a roma kisebbséghez tartozónak vallják magukat, míg voltak olyanok is, akik érezhetően vonakodva, gyanakodva – nagyon ritkán némileg felháborodva – válaszoltak az etnikai hovatartozásukkal kapcsolatos kutatói kérdésre. Másrészt a kutatói igyekezet és a személyes adatok védelmének hangsúlyozása ellenére előfordulhatott, hogy a magát egyébként romának érző terhelt önmagában amiatt, hogy választ rögzítettük, inkább az „egyik sem” opciót választotta. (Itt újfent emlékeztetnénk arra, hogy pl. a nemzetiségre vonatkozó népszámlálási adatok sem tekinthetők a szakértők véleménye szerint hiteles becslésnek a fenti ok miatt.) Mindezeket figyelembe véve feltehető, hogy a kutatók által romaként percipiált, de önbevallásuk szerint nem roma terheltek legalábbis egy része más környezetben, helyzetben romaként határozza, határozta volna meg magát.

2. táblázat

Roma elítéltek aránya a kutató és a kérdezett önbesorolása alapján (% és N)

		Kutató megítélése			
		roma	nem roma	nem eldönthető	összesen
Önbevallás	roma	40,2% (160)	5,5% (22)	2% (8)	47,7% (190)
	nem roma	13,1% (52)	32,7% (130)	4,5% (18)	50,3% (200)
	nem eldönthető	0,3% (1)	1,8% (7)	0% (0)	2,0% (8)
	összesen	53,6% (213)	39,9% (159)	6,5% (26)	100% (398)

Érdemes megemlíteni, hogy egy 1996-ban hat végrehajtó intézetben és hatszáz fős mintán végzett vizsgálat (a továbbiakban: BV 600) szintén azt a megoldást választotta, hogy az önbevallás, öndefiníció mellett a kutatói-kérdezői percepciót is rögzítette, vagyis nem csupán azt kérdezték meg, hogy a kérdezett romának tartja-e magát, hanem azt is dokumentálták, hogy a kérdező szerint az-e. Ami az eredményeket illeti, a kérdező és a kérdezett kategorizációja között itt is viszonylag kicsi volt az eltérés.²³ A BV 600-as vizsgálatból és a jelen kutatásból is látszik tehát, hogy százalékosan igen magas az esély arra, hogy az önmagát romának valló terhelt kapcsán a külső szemlélő – így pl. a rendőr, az ügyész, a bíró, vagy a büntetés-végrehajtási dolgozó – percepciója is az, hogy az illető roma. Így okkal feltehető, hogy ha akár a büntető igazságszolgáltatásban, akár a büntetés-végrehajtásban negatív hatása lehet a különböző döntések meghozatala során annak, hogy a terhelt roma, akkor ez a hatás az önmagukat is romának valló terhelteket érinti elsősorban.

23 Az eredményeket bemutatja: Huszár László: Roma fogvatartottak a büntetés-végrehajtásban. In: *Belügyi Szemle*, 1999/7-8., 124–133. o.

2. A MINTA JELLEMZÉSE

2.1. A minta szocio-demográfiai jellemzése

A mintába került terheltek kapcsán a származás, nemzetiséghez tartozás mellett a következő szocio-demográfiai jellemzőket rögzítették a kutatók: nem, születési idő, a büntetés-végrehajtási intézetbe kerülés előtti lakóhely, iskolai végzettség, a bekerülés előtt a háztartás nagysága, illetve az egy főre jutó havi jövedelem. Az alábbiakban a minta szocio-demográfiai jellemzőit a fogvatartottak etnikai hovatartozása szerinti megoszlásban mutatjuk be.

A roma elítéltek között nagyobb arányban találunk nőket, mint a nem romák között (lásd a 3. táblázatot).

3. táblázat

Romák és nem romák nem szerinti megoszlása (%)

	Férfi	Nő	Összesen
Roma (N=211)	87,7	12,3	100
Nem roma (N=157)	94,3	5,7	100
Összesen (N=368)	90,5	9,5	100

Khi-négyzet próba szignifikanciája: 0,033

Amint azt a 4. táblázat mutatja, a romák között jóval magasabb a legfiatalabb, 17–22 éves korcsoportba tartozók aránya (30,1%), mint a nem romáknál (16%). (Ha mindehhez hozzávesszük azon terhelteket, akik esetében a kutatók az etnikai hovatartozásra vonatkozó kérdésre nem adtak választ, akkor a számok azt mutatják, hogy a mintába összesen 91 fiatalkorú fogvatartott került be.) A nem romáknak a harmada, a romáknak pedig csak 20%-a idősebb 35 évesnél.

4. táblázat

Romák és nem romák életkori megoszlása (%)

	17–22 éves	23–26 éves	27–34 éves	35–67 éves	Összesen
Roma (N=209)	30,1	28,2	22,0	19,6	100
Nem roma (N=156)	16,0	23,1	27,6	33,3	100
Összesen (N=365)	24,1	26,0	24,4	25,5	100

Khi-négyzet próba szignifikanciája: 0,001

A válaszadók lakóhely szerinti eloszlása valamivel jobban tükrözi a teljes népesség területi elhelyezkedését, mint pl. az iskolai végzettség szerinti megoszlásuk (lásd lejjebb). A romák és a nem romák különböznek a bekerülés előtti lakóhelyük típusa szerint: a romáknak 18%-a lakott a fővárosban, míg a nem romáknak nagyobb része, 26%-a; a romák 37%-a származik községből, míg a nem romáknak 26%-a (lásd az 5. táblázatot).

5. táblázat

Romák és nem romák lakóhely szerinti megoszlása (%)

	Főváros	Megyeszékhely	Város	Község	Összesen
Roma (N=206)	17,5	18,0	27,7	36,9	100
Nem roma (N=155)	25,8	12,9	35,5	25,8	100
Összesen (N=361)	21,1	15,8	31,0	32,1	100

Khi-négyzet próba szignifikanciája: 0,024

A mintába került fogvatartottak jelentős része alacsony iskolázott: több mint 74 százalékuk nem végzett többet 8 általános iskolai osztálynál, 19 százalékuk pedig szakmát adó képzésnél (szakmunkásképzőnél, szakiskolánál). Ahogy a 6. táblázatból látható, a roma elítéltek iskolai végzettsége általában véve alacsonyabb, mint a nem romáké: a romák körében 85,4% azoknak az aránya, akik legfeljebb 8 általános iskolai osztályt végeztek, míg a nem romák körében ez 60,3%. Érettségivel vagy diplomával a romáknak csak 2,4%-a rendelkezik, míg a nem romák 11,5%-a. (A diplomások aránya az egész mintában 1% volt.)

6. táblázat

Romák és nem romák iskolai végzettség szerinti megoszlása (%)

	Maximum 8 általános	Szakma	Legalább érettségi	Összesen
Roma (N=206)	85,4	12,1	2,4	100
Nem roma (N=156)	60,3	28,2	11,5	100
Összesen (N=362)	74,6	19,1	6,4	100

Khi-négyzet próba szignifikanciája: 0,000

Ezek az eredmények egybecsengenek egy 1995-ben egy ezerfős mintán az összes büntetés-végrehajtási intézetben végzett vizsgálat eredményeivel. E vizsgálat

szintén azt mutatta, hogy iskolai végzettség szempontjából a romák helyzete a nem roma börtönépességhez viszonyítva is „sokkal rosszabb”: „A nyolc általánost vagy annál kevesebbet végzettek aránya a romáknál 82,3%, míg a nem romáknál 43,8%. A szakmunkás végzettség – amit talán a munkaerő-piaci érvényesülés minimumának tekinthetünk – kétszer annyi nem roma rab számára adott. Az érettségivel vagy magasabb végzettséggel bírók arányában mutatkozó különbség még az általánosan aluliskolázott börtönpopulációban is jelentős.”²⁴

A kutatásba bevont fogvatartottak túlnyomó többsége, a minta 67,2 százaléka fizikai foglalkozású volt a büntetés-végrehajtási intézetbe kerülése előtt, 15,7% volt tanuló, 13,4% munkanélküli és csak 3,7% szellemi foglalkozású (lásd a 7. táblázatot). E tekintetben is különbségek mutatkoznak a romák és a nem romák között: a romák között magasabb például a tanulók aránya, ami következik abból a fent már jelzett eredményből, hogy a vizsgálatba bevont roma terheltek között jóval magasabb a legfiatalabb, 17–22 éves korcsoportba tartozók aránya. A munkanélküliek aránya szintén magasabb a roma terheltek körében, mint a nem romáknál, és alacsonyabb körükben a szellemi foglalkozásúak aránya.

7. táblázat

Romák és nem romák megoszlása bekerülés előtti foglalkozásuk szerint (%)

	Fizikai foglalkozású	Szellemi foglalkozású	Tanuló	Munkanélküli	Összesen
Roma (N=197)	64,5	1,0	19,3	15,2	100
Nem roma (N=154)	70,8	7,1	11,0	11,0	100
Összesen (N=351)	67,2	3,7	15,7	13,4	100

Khi-négyzet próba szignifikanciája: 0,003

A vizsgálatba bevont fogvatartottak nagy része a büntetés-végrehajtási intézetbe kerülés előtt családban élt – 387 fős elemszám mellett csupán 6,5%-uk élt egyedül a bekerülés előtt. A háztartás nagysága mellett a kérdőív kitért arra is, hogy mennyi volt a családban az egy főre jutó havi jövedelem a vizsgálatba bevont fogvatartott büntetés-végrehajtási intézetbe kerülése előtt. Amint az a 8. táblázatból látható, a válaszok alapján a romák között jóval magasabb volt a rendkívül rossz anyagi

²⁴ Az eredményeket bemutatja: Huszár László: Roma fogvatartottak a büntetés-végrehajtásban. In: *Belügyi Szemle*, 1999/7-8., 124–133. o.

helyzetűek aránya, mint a nem romák között. Míg a romák 19%-a esetében 20 000 Ft alatti volt az egy főre jutó családi jövedelem és további 36%-nak 21 000 Ft és 40 000 Ft közötti, addig ugyanez az arány a nem romáknál csak 5%, illetve 18% volt. Emellett míg a nem romáknak 44%-a számolt be 18 000 Ft fölötti egy főre eső családi jövedelemről, addig a romáknak mindössze 18%-a.

8. táblázat

Romák és nem romák megoszlása az egy főre jutó havi családi jövedelem szerint (%)

	20 000 Ft alatt	21 000– 40 000 Ft	41 000– 60 000 Ft	61 000– 80 000 Ft	81 000 Ft felett	Összesen
Roma (N=165)	18,8	36,4	15,8	11,5	17,6	100
Nem roma (N=134)	4,5	17,9	17,9	15,7	44,0	100
Összesen (N=299)	12,4	28,1	16,7	13,4	29,4	100

Khi-négyzet próba szignifikanciája: 0,000

Össességében elmondható tehát, hogy a mintába került roma terheltek – a roma népesség általános helyzetéhez hasonlóan – alacsonyabb iskolai végzettségűek, és mind jövedelmi, mind munkaerő-piaci helyzet szempontjából rosszabbak a mutatóik. Ezt abból a szempontból is fontos észben tartani, hogy mint a bemutatandó kutatási eredmények mutatják, a bekerülés előtti rosszabb szociális, gazdasági és demográfiai helyzet sokszor a büntetés-végrehajtási intézetben is rosszabb helyzettel jár együtt.

2.2. A minta jellemzése büntető igazságszolgáltatási szempontból

Tekintettel arra, hogy – mint fent említettük – a mintába bekerültek olyan fogvatartottak is, akik az előzetes kritériumrendszernek nem feleltek meg, érdemesnek ítéltük annak vizsgálatát is, hogy a mintába került terheltek jogerős ítéletük alapján hogyan oszlanak meg, és hogy ilyen szempontból van-e szignifikáns különbség a mintába került roma és nem roma terheltek között (9. táblázat).

9. táblázat

Romák és nem romák megoszlása különböző, jogerős ítéletükre vonatkozó adatok szerint (%)

	Roma (N=204)	Nem roma (N=156)	Összesen (N=360)	Szignifikancia (KHI-négyzet próba)
Első büntényes	81,9	85,7	83,5	0,331
Visszaeső	4,4	1,3	3,1	0,091
Különös visszaeső	3,9	1,9	3,1	0,284
Többszörös visszaeső	2,5	1,9	2,2	0,750
Halmazatban áll a rablás	56,9	57,1	57,0	0,968
Élet vagy testi épség elleni bűncselekménnyel halmazatban áll a rablás	27,8	30,1	28,8	0,640
Többrendbeli a cselekmény	16,8	24,2	20,0	0,086
Kísérlet	4,0	11,7	7,3	0,006
Felfüggesztett szabadságvesztésre ítélték rablás miatt	2,5	3,9	3,1	0,438

A roma és nem roma elítéltek nem különböznek szignifikánsan abban, hogy első büntényesek-e vagy nem, illetve hogy visszaesők, különös visszaesők, vagy többszörös visszaesők-e. (Amennyiben a számokat kiegészítjük azon terheltekkel, akiknek etnikai hovatartozására a kutató nem adott választ, akkor az első büntényesek száma a teljes mintában 319.) Szintén nincs különbség a romák és nem romák között aszerint, hogy a rablás cselekményük halmazatban van-e más bűncselekménnyel, illetve hogy a rablás élet vagy testi épség elleni bűncselekménnyel áll-e halmazatban. Nem szignifikáns a különbség romák és nem romák között akkor sem, ha azt vizsgáljuk, hogy bűncselekményük többrendbeli-e, illetve olyan szempontból sem, hogy felfüggesztett szabadságvesztés-büntetésre ítélték-e őket rablás elkövetése miatt, amelynek később elrendelték a végrehajtását. E megállapítások a kutatási eredmények szempontjából azért is fontosak, mert ezekből látható, hogy az eredetileg tervezett mintától való kényszerű eltérés ugyanolyan mértékben érinti a romákat és a nem romákat, így az eredményeket a roma és nem roma terheltek helyzete kapcsán ugyanolyan mértékben, etnikai hovatartozástól függetlenül torzítja.

Megjegyzendő, hogy a mintába került roma és nem roma terheltek között a vizsgált szempontok közül egy esetben van szignifikáns különbség: a romák között alacsonyabb a rablás kísérletének elkövetése miatt elítéltek aránya (4%), mint a nem romáknál (12%).

Mivel a vizsgált kérdések egy része esetében felvethető, hogy azok kapcsán szerepe lehet a fogvatartottak börtönkörülményekhez való adaptációjának is (gondolunk itt pl. a fegyelmi ügyek vagy a jutalmak számára), megvizsgáltuk, hogy a vizsgálatba vont terheltek voltak-e már a jelenlegi fogva tartásuk kezdete előtt büntetés-végrehajtási intézetben fogva tartva (egy korábbi büntetőügy kapcsán szabadságvesztés-büntetést töltve, illetve előzetes letartóztatásban).

10. táblázat

Romák és nem romák megoszlása aszerint, hogy hányszor voltak büntetés-végrehajtási intézetben fogva tartva (%)

	Egyszer sem	Egyszer	Többször	Összesen
Roma (N=210)	72,4	20,0	7,6	100
Nem roma (N=156)	74,4	14,7	10,9	100
Összesen (N=366)	73,2	17,8	9	100

Khi-négyzet próba szignifikanciája: 0,258

Amint a 10. táblázat mutatja, a romák nem különböznek a nem romáktól aszerint, hogy életükben hányszor voltak korábban büntetés-végrehajtási intézetben fogva tartva: mindkét csoportban 72% fölötti azoknak az aránya, akik az interjú alatti fogva tartásukat megelőzően egyszer sem voltak fogva tartva büntetés-végrehajtási intézetben.

Érdemes kitérni arra, hogy az adatok alapján (lásd a 11. táblázatot) vannak olyan büntetés-végrehajtási intézetek, ahol a vizsgált mintában magasabb volt a romák aránya – az arány a Balassagyarmati Fegyház és Börtönben és a Kalocsai Fegyház és Börtönben, illetve a tököli Fiatalkorúak Büntetés-végrehajtási Intézetében volt kiemelkedő. (Ami a kutatási mintát illeti, az átlagos roma jelenlét a büntetés-végrehajtási intézetekben a kutatói besorolás szerint 57% volt.)

11. táblázat

Romák aránya intézetenként (átlag, N és szórás)

Büntetés-végrehajtási intézet	Átlag	N	Szórás
Pálhalmi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	0,5455	22	0,50965
Márianosztrai Fegyház és Börtön	0,4483	29	0,50612
Kalocsai Fegyház és Börtön	0,7576	33	0,43519
Közép-Dunántúli Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	0,5238	21	0,51177
Budapesti Fegyház és Börtön	0,566	53	0,50036
Fiatakorúak Büntetés-végrehajtási Intézete (Tököl)	0,6721	61	0,47333
Szombathelyi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	0,4375	32	0,50402
Szegedi Fegyház és Börtön	0,4545	22	0,50965
Sopronkőhidai Fegyház és Börtön	0,4667	30	0,50742
Tiszalóki Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	0,4483	29	0,50612
Balassagyarmati Fegyház és Börtön	0,7778	36	0,42164
Összesen	0,5734	368	0,49526

3. KUTATÁSI EREDMÉNYEK

3.1. Az elhelyezés körülményei

A fogva tartás fizikai körülményei, így a zárkatársak száma, a zárka állapota kulcsfontosságúak az elítéltek életkörülményei szempontjából. Felvethető továbbá, hogy a zárka mérete, a zárkatársak száma és a zárka elhelyezkedése a büntetés-végrehajtási intézetben belül fontos „státuszmérő” is lehet, vagyis a „magasabb státuszú” fogvatartottak nagyobb eséllyel kerülnek valamilyen szempontból jobb zárkába – már amennyire ez a túlsúfolt hazai börtönrendszerben lehetséges. Ugyanakkor e kérdés vizsgálatánál figyelemmel kellett lennünk arra is, hogy a zárkák átlagos nagysága, így a zárkatársak száma nagyban függ az adott intézet építészeti adottságaitól, így bevontuk a változók körébe a fogva tartás helyét is. Vizsgálatunk emellett kitért arra is, hogy a zárkák közötti mozgatás, a zárkaváltások száma kapcsán meghatározható-e olyan szocio-demográfiai jellemző, ami ennek gyakoriságát érdemben befolyásolja. A zárkák közötti mozgatás gyakoriságát azért is vontuk vizsgálódásunk körébe, mert az új zárkába kerülés természetesen fontos „esemény” a fogvatartottak életében, és komolyan befolyásolhatja a terhelt büntetés-végrehajtási intézetben belüli életminőségét. Nem hagyhattuk figyelmen kívül emellett azt sem, hogy milyen biztonsági csoportba

sorolták be a kutatásban részt vevő terhelteket, hiszen ennek is jelentős hatása lehet a fogvatartottak mindennapjaira.

Mindezen megfontolások alapján így a büntetés-végrehajtási intézetben belüli elhelyezési körülmények kapcsán a következő kérdésköröket érintettük az interjúk és az iratkutatás során:

- Hány intézetben volt a terhelt elhelyezve az utóbbi 12 hónapban? Melyik intézetben volt az elmúlt 12 hónapban a leghosszabb ideig?
- Hány zárkában volt ebben az intézetben elhelyezve (a mostanival együtt)?
- Hány zárkatársa van jelenleg?
- Milyen zárkának tartja a jelenlegi zárkáját? Milyennek tartja azokat a zárkákat, amelyekben az elmúlt 12 hónapban elhelyezték?
- Volt speciális csoportban ebben az intézetben az elmúlt 12 hónapban? Abban az intézetben, ahol a leghosszabb ideig volt az elmúlt 12 hónapban, volt speciális csoportban?
- Melyik biztonsági csoportba sorolták először jelenlegi intézetében? Változtattak-e a biztonsági csoportba soroláson a jelenlegi intézetben? Melyik csoportba sorolták át a jelenlegi intézetben? Abban az intézetben, ahol a legtöbb időt töltötte az elmúlt 12 hónapban, milyen csoportba sorolták és átsorolták-e?
- Befogadáskor találtak-e rajta bármilyen külsérelmi nyomot?

A fenti kérdésekre adott válaszok értékelése közben azonban több akadályba is ütköztünk. Példának okáért az intézetek közötti mozgás oka az iratok alapján rekonstruálhatatlannak bizonyult, pedig nyilvánvalóan nem ugyanúgy „minősül” az átszállítás, ha annak oka egy eljárási cselekményen való részvétel biztosítása, vagy esetleg a látogató fogadásának biztosítása, megkönnyítése. Átszállítást vonhat maga után, ha a terhelt ítélete jogerőssé válik, illetve az is előfordulhat, hogy a fogvatartott maga kéri valamilyen okból az átszállítását egy másik intézetbe. Vagyis az átszállítás okai igen szerteágazóak lehetnek, és a szállítások gyakorisága nem csupán a büntetés-végrehajtás diszkrecionális döntésein múlik. Az átszállítások számának elemzését így az okokra tekintet nélkül, „differenciálatlanul” végeztük el. Ez azt az eredményt hozta, hogy az átszállítások számát a vizsgált 12 hónapban nem befolyásolták a terheltek szocio-demográfiai vagy büntető-igazságszolgáltatási szempontból fontos jellemzői. (Az egyetlen, kevésbé meglepő összefüggés az volt, hogy kevesebbszer szál-

lítják át azokat másik intézetbe, akik már régóta vannak fogva tartva.) Ugyanakkor a Konferencián is felmerült, hogy az átszállítások gyakorlatának az okokra is kiterjedő vizsgálata kutatási téma lehet.

Eltékintettük emellett attól, hogy a fogvatartottak zárkájukra vonatkozó véleményét feldolgozzuk – ennek egyik oka az volt, hogy az erre vonatkozó nyitott kérdésre adott válaszok tipizálása nem volt megoldható, így az eredmények nem voltak számszerűsíthetők. Végezetül, mivel elenyésző volt azon, a kutatásba bevont fogvatartottak száma, akik voltak valamilyen speciális csoportban, ezért annak vizsgálatára sem volt mód, hogy milyen tényezők befolyásolják, hogy speciális csoportba kerül-e valaki. Ugyanígy elenyésző volt azon fogvatartottak száma, akiknél találtak valamilyen külsérelmi nyomot a befogadásakor, ezért itt sem volt mód a potenciálisan befolyásoló tényezők vizsgálatára.

Az alábbiakban így a zárkaváltások számára, a zárkatársak számára, illetve a biztonsági csoportba sorolásra vonatkozó adatokat elemezzük.

3.1.1. Zárkaváltások gyakorisága, zárkatársak száma

A 12. táblázat a fogvatartottak egyes jellemzői szerint mutatja jelenlegi zárkatársaik számát, illetve azt, hogy a jelenlegi intézetben hány zárkában voltak elhelyezve az interjú felvételének idejéig. (A zárkaváltások és a zárkatársak számát nem befolyásoló tényezők – a korcsoporton kívül – a táblázatban nem szerepelnek.)

12. táblázat

A zárkatársak és a zárkák száma a terhelt alapvető demográfiai változói szerint, és aszerint, hogy mióta van fogva tartva (N, átlag, szórás)

		Zárkatársak száma			Zárkák száma		
		N	átlag	szórás	N	átlag	szórás
Összesen		388	5,42	3,79	382	5,60	4,23
Származás	roma	204	5,72	3,59	201	5,21	3,85
	nem roma	157	4,86	3,80	154	6,30	4,74
	szign (F-próba)	0,029			0,018		
Foglalkozás bekerülés előtt	fizikai	250	5,30	3,90	243	5,49	4,14
	szellemi	15	4,40	4,07	15	7,53	5,76
	tanuló	56	5,73	3,14	58	6,50	5,20
	munkanélküli	51	6,43	3,63	50	4,76	2,85
	szign (F-próba)	nem szignifikáns			0,052		

		Zárkatársak száma			Zárkák száma		
		N	átlag	szórás	N	átlag	szórás
Nem	férfi	348	5,12	3,58	342	5,84	4,36
	nő	40	8,05	4,51	40	3,50	1,81
	szign (F-próba)	0,000			0,001		
Korcsoport	17–22 éves	93	5,22	3,04	93	5,71	4,99
	23–26 éves	95	5,94	5,95	95	6,22	4,32
	27–34 éves	92	5,35	4,22	92	5,49	3,94
	35–67 éves	99	5,23	3,85	99	4,99	3,58
	F-próba	nem szignifikáns			nem szignifikáns		
Egy főre jutó jövedelem	0–40 000 Ft	130	5,80	3,97	130	4,90	3,85
	40 000–80 000 Ft	97	5,46	4,06	94	5,31	3,83
	80 000 Ft felett	90	4,58	3,37	88	6,57	4,67
	szign (F-próba)	0,065			0,012		
Mióta tart jelenlegi fogva tartása	0–24 hónap	72	6,14	3,46	74	4,01	3,06
	25–32 hónap	66	5,69	3,41	66	5,39	3,60
	33–56 hónap	71	4,90	3,84	70	5,51	3,79
	57 vagy több hónap	68	4,49	3,69	63	7,26	4,68
	szign (F-próba)	0,031			0,000		

Megjegyzés: A táblázatban a szignifikáns összefüggések félkövérrel szedve szerepelnek. Az alacsony esetszám miatt a szokásostól (0,05) eltérő, 0,07-es szignifikanciaszintet alkalmaztunk.

A 12. táblázat alapján az eredmények a következők.

- ▶ Hány zárkában volt elhelyezve a fogvatartott az interjú helyszínéül szolgáló intézetben?
 - A fogvatartottak átlagosan 5,6 zárkában voltak elhelyezve az interjú helyszínéül szolgáló intézetben.
 - A romák átlagosan kevesebb zárkában voltak elhelyezve (5,2), mint a nem romák (6,3).
 - A nőket kevesebbszer mozgatták a zárkák között: míg a nők átlagosan csak 3,5 zárkában voltak elhelyezve az interjú helyszínéül szolgáló intézetben, addig a férfiak 5,8-ban.
 - A bekerülés előtti foglalkozás befolyásolja, hogy hány zárkában volt a fogvatartott elhelyezve: a szellemi foglalkozásúak voltak a legtöbb zárkában (7,53), és a munkanélküliek a legkevesebben (4,76).

- Akik jobb anyagi helyzetben voltak a bekerülés előtt (vagyis magasabb volt a családjukban az egy főre jutó jövedelem), azok több zárkában voltak elhelyezve, és az áthelyezések száma a jövedelemmel párhuzamosan csökken.
 - A fenti táblázatban nem szereplő további adat, hogy akiknek az esetében a rablás halmazatban van valamilyen élet vagy testi épség ellen irányuló bűncselekménnyel, átlagosan több (6,3) zárkában voltak elhelyezve, mint akinek az ügyében nem áll fenn ilyen halmazat (5,43).
- Hány zárkatársa volt a fogvatartottnak az interjú idején?
- A kutatásba bevont fogvatartottnak átlagosan 5,4 zárkatársuk volt az interjú idején.
 - A romáknak szignifikánsan több (átlagosan 5,72) zárkatársuk volt, mint a nem romáknak (4,86 zárkatárs átlagosan).
 - A férfiak jóval kisebb létszámú zárkákban voltak elhelyezve (5,12 zárkatárs átlagosan), mint a nők (8,05).
 - A 81 000 Ft feletti egy főre jutó jövedelemmel rendelkezőknek kevesebb zárkatársa volt (4,6), mint az alacsonyabb jövedelműeknek.
 - Minél hosszabb ideje tartottak valakit fogva, annál kisebb létszámú zárkában volt elhelyezve az interjú idején.

Mivel a fenti eredmények egy jelentős részére nehéz volt ésszerű magyarázatot találni, így megvizsgáltuk, hogy a zárkatársak és a zárkaváltások számára milyen hatással van az érintett büntetés-végrehajtási intézet. Az persze előre sejthető volt, hogy a zárkatársak átlagos számát az intézetek építészeti sajátosságai befolyásolják majd, de az elemzés azt is megmutatta, hogy a vizsgált büntetés-végrehajtási intézetek nemcsak a zárkatársak átlagos száma tekintetében különböznek szignifikánsan, hanem a tekintetben is, hogy az adott intézetben hány zárkában volt a fogvatartott az interjú időpontjáig bezárólag elhelyezve.

13. táblázat

A zárkaváltások (a fogvatartott összesen hány zárkában volt elhelyezve az adott intézetben) és zárkatársak száma az intézetek szerinti bontásban (N, átlag, szórás)

	Zárkatársak száma			Zárkák száma		
	N	átlag	szórás	N	átlag	szórás
Összesen	388	5,42	3,79	382	5,60	4,23
Pálhalmi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	27	10,96	2,56	27	2,89	1,63
Márianosztrai Fegyház és Börtön	30	7,47	2,81	28	6,11	4,02
Kalocsai Fegyház és Börtön	36	7,28	4,12	36	3,58	1,76
Közép-dunántúli Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	26	9,58	4,25	26	4,62	3,15
Budapesti Fegyház és Börtön	50	5,82	2,96	50	8,24	6,09
Fiatalokúak Büntetés-végrehajtási Intézete (Tököl)	61	5,13	1,88	63	5,30	4,13
Szombathelyi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	33	2,97	1,10	30	7,13	4,52
Szegedi Fegyház és Börtön	22	6,64	2,74	21	3,76	2,30
Sopronkőhidai Fegyház és Börtön	30	0,93	0,58	29	6,21	3,92
Tiszalöki Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	36	1,06	0,71	34	7,00	4,16
Balassagyarmati Fegyház és Börtön	36	4,19	1,77	37	4,84	3,34
Szign (F-próba)		0,000			0,000	

A 13. táblázatból látható, hogy a büntetés-végrehajtási intézetek önmagukban meghatározóak abból a szempontból, hogy hányszor váltottak zárkát a fogvatartottak, illetve nem meglepő módon a zárkatársak számának tekintetében is, és a különbségek mindkét jellemző esetben rendkívül nagyok. A zárkatársak átlagos száma 1,06 (Tiszalöki Országos Büntetés-végrehajtási Intézet) és 10,96 (Pálhalmi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet) között mozog. A legkevesebbet a Pálhalmi Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben fogva tartottakat mozgatták a zárkák között (2,89-ben zárkában voltak elhelyezve átlagosan), a legtöbbször pedig a Budapesti Fegyház és Börtön fogvatartottjait, ahol egy terhelt átlagosan 8,24 zárkában volt már elhelyezve az interjú felvételéig.

Mind a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságának és egyes büntetés-végrehajtási intézeteknek a Konferencián részt vevő képviselői, mind a fókuszcsoporthoz beszélgetések résztvevői kitértek arra, hogy a különböző elkülönítési szabályok betartása mellett pl. a fogvatartottak munkavégzésével kapcsolatos szervezési megfontolások is állhatnak a zárkaváltások mögött (pl. egyszerűbb úgy mozgatni az egy munkahelyen dolgozó fogvatartottakat, hogy egy zárkában vannak elhelyezve), illetve

hogy a dohányzó és nem dohányzó fogvatartottak elkülönítésére is figyelemmel kell lenni (amit nehezít, hogy egyes fogvatartottak viszonylag gyakran változtatják meg a dohányzási szokásaikkal kapcsolatos nyilatkozatukat). Felvethető ugyanakkor, hogy a 13. táblázat által mutatott, igen jelentős különbségeket az intézeti sajátosságokon és a „kényszerű” mozgásokon túl az ilyen áthelyezésekhez, mint eszközhöz való viszony is befolyásolhatja, vagyis az, hogy az egyes büntetés-végrehajtási intézetek személyi állománya pl. a különböző fokozatba tartozók, vagy a dohányzók és a nem dohányzók elkülönítése mellett milyen egyéb megfontolásokból (pl. konfliktusok feloldása, esetleg fegyelmezési cél) helyezi át a fogvatartottakat új zárkába, és mi az ezzel kapcsolatos „intézményi kultúra”. (A zárkaváltások okait a kutatás során nem vizsgáltuk, tekintettel arra is, hogy a kutatás keretei között nem lett volna mód az így behozott összes változó értékelésére; ráadásul a rendelkezésünkre álló iratokból a zárkaváltások oka nem volt rekonstruálható.) Mindemellett a fókuszcsoportos beszélgetések alapján a túlzottan gyakori, a nevelési csoport megváltozását is magával hozó zárkaváltások negatívan érintik mind a fogvatartottakat, mind a személyi állomány tagjait. A gyakori zárkaváltások ugyanis nem teszik lehetővé a fogvatartott megismerését, ami gátolja az egyéniesített nevelést, az egyénre szabott problémamegoldást, vagyis megnehezíti a nevelői munkát. Emellett a fogvatartottaknak sincs lehetőségük pl. a nevelői követelményszint megismerésére – ami kihathat a fegyelmi és jutalmazási „kilátásaikra” is. Vagyis a fogvatartottak helyzetét, körülményeit jelentős mértékben befolyásolhatja, hogy olyan intézetbe kerülnek-e, ahol több esélyük van arra, hogy büntetésük nagy részét egy többé-kevésbé stabil zárkaközösségben töltsék le, vagy egy olyan intézetbe, ahol viszonylag gyakran mozgatják őket a zárkák között. (A fókuszcsoportos beszélgetések kapcsolódó tapasztalatai a jelen kutatási beszámoló III.2. fejezetében olvashatóak.) Mindezek alapján a zárkák közötti mozgatas szintén további kutatás tárgya lehet.

A fenti eredmények alapján jutottunk el addig, hogy érdemes lehet az eddig bemutatott elemzésekben talált összefüggéseket többdimenziós modellekkel vizsgálni. Ezen modellek alkalmazásának előnye, hogy alkalmazásukkal kimutatható, hogy mely változóknak van *önálló* hatása az elítéltek büntetés-végrehajtási intézetekben tapasztalt körülményeire.

A 14. és a 15. táblázat azt mutatja, hogy a modellbe bevont magyarázóváltozók milyen önálló magyarázóerővel bírnak. A t-próbákhoz tartozó szignifikanciaszintek azt mutatják, hogy az adott magyarázóváltozó hatása statisztikai értelemben szignifikáns-e, kontroll alatt tartva a többi változó hatását. Míg az első táblázat szűkített

modelljében az intézmények *nélkül* vizsgáljuk a magyarázóváltozók hatását a zárka-körülményekre, addig a második táblázat *bővített modelljébe* bevontuk az intézményeket, kétértékű változókként.²⁵ Mivel a modellekben szereplő független változók a kor kivételével kategoriális változók, célszerűnek láttuk a kort is korcsoportként szerepeltetni a modellben.

14. táblázat – „Szűkített modell”, a zárkák és zárkatársak száma abban az intézetben, ahol az interjú idején tartózkodott a fogvatartott (lineáris regressziós modellek, legkisebb négyzetes becslés)

	Zárkatársak száma			Zárkák száma		
	Béta	t-próba	szign t-próba	Béta	t-próba	szign t-próba
Kutató megítélése szerint roma-e (roma=1, nem roma=0)	-0,097	-1,786	0,075	0,070	1,332	0,184
Korcsoport (17–22 éves)	0,037	0,548	0,584	0,073	1,120	0,264
Korcsoport (23–26 éves)	0,072	1,086	0,278	0,155	2,419	0,016
Korcsoport (27–34 éves)	0,105	1,641	0,102	0,054	0,871	0,384
Terhelt neme (1=férfi, 0=nő)	0,102	1,827	0,069	-0,223	-4,084	0,000
Halmazat élet vagy testi épség elleni bűncselekménnyel (1=igen, 0=nem)	0,085	1,612	0,108	-0,065	-1,278	0,202
Első büntényes-e (1=igen, 0=nem)	0,093	1,650	0,100	-0,141	-2,561	0,011
Visszaeső-e (1=igen, 0=nem)	0,074	1,337	0,182	-0,074	-1,364	0,173
Konstans		2,424	0,016		10,738	0,000
R négyzet (modell)		0,055			0,098	

Megjegyzés: t-próba alapján szignifikáns értékek félkövérrel szedve

25 A lineáris regressziós elemzés szabályainak megfelelően a büntetés-végrehajtási intézeteket tartalmazó kategoriális változót kétértékű bináris változókká alakítottuk, és kihagytuk a modellből a referenciakategóriaként választott Balassagyarmati Fegyház és Börtönt. Mivel a büntetés-végrehajtási intézetek nagymértékben meghatározzák a zárkakörülményeket, szigorúan véve a multilevel modelling módszerét kellett volna alkalmaznunk, de mivel az egyes intézetekben felvett esetszám egy esettől eltekintve nem érte el az ötvenet, elvetettük ezt a lehetőséget. A független változók egymással való függvényszerű kapcsolatát, a multikollinearitást a regressziós modell „rosszul tűri”, ezt figyelembe kell vennünk egyrészt a büntetés-végrehajtási intézetek speciális nemi, másrészt életkori összetétele kapcsán. Mivel a feltérképezett intézetek nagy részében szinte kizárólag vagy csak nők, vagy csak férfiak vannak elhelyezve, a nemet kizártuk a bővített modellekből. Ugyanezen az alapon a tököli Fiatalkorúak Büntetés-végrehajtási Intézetét is kihagytuk az elemzésből, mivel itt a terhelték átlagéletkora 23 év volt, szemben a 30 éves főátlaggal. A modellekben maradt független változók multikollinearitását a későbbiekben a tolerancia mutatóval tesztelve rendben találtuk.

A szűkített modellek legfontosabb tanulsága a következőkben foglalható össze:

- A modellek magyarázóereje (R négyzet a függő változó heterogenitásából megmagyarázott hányadot jelöli) nagyon alacsony, és ez különösen igaz a zárkaváltások esetében. (Maga a modell egésze ugyan szignifikáns, de egyik független változó önálló hatása sem mutatható ki.)

A zárkatársak számának modellezése kapcsán részben azt látjuk, amit az átlagelemzések (12. táblázat) is megmutattak:

- A nőknek átlagosan több zárkatársuk van, mint a férfiaknak.
- A 23–26 évesek a 35 évesekhez képest (referenciakategória) szignifikánsan több zárkatárssal osztoznak a zárkájukon.
- Az első bűntényesség csökkenti a zárkatársak számát.

Miután a 13. táblázatban bemutatott átlagelemzések szerint az intézeteknek nem csupán a zárkatársak száma, hanem a zárkaváltások száma szempontjából is meghatározó befolyása van, mindenképp érdemesnek tartottuk megvizsgálni az intézmények önálló hatását. A 15. táblázatban látható bővített modell segítségével arra kerestük a választ, hogy mi történik akkor, ha bevonjuk az intézményeket is a modellbe. A szűkített és bővített modellek összevetésének legfontosabb tanulsága, hogy mindkét modellpár esetében a modellbővítéssel a magyarázóerő (R négyzet) megsokszorozódott, ami azt jelenti, hogy a zárkakörülmények szempontjából az intézmények hatása a meghatározó. Továbbá a szűkített modellben önálló magyarázóerővel rendelkező magyarázó változók szignifikáns önálló hatása mind megszűnt az intézmények bevonásával (egyedül a 23–26 évesek relatíve több zárkatársának önálló hatása maradt meg, ha nem értelmezzük szigorúan a 0,05-ös szignifikanciaszintet).

15. táblázat

„Bővített modell”, a zárkák és zárkatársak száma abban az intézetben, ahol az interjú idején tartózkodott a fogvatartott (lineáris regressziós modellek, legkisebb négyzetes becslés)

	Zárkaváltások száma			Zárkatársak száma		
	Béta	t-próba	szign (t-próba)	Béta	t-próba	szign (t-próba)
Kutató megítélése szerint roma-e	-0,082	-1,545	0,123	0,066	1,755	0,080
Korcsoport (17–22 éves)	0,080	1,188	0,236	0,075	1,571	0,117
Korcsoport (23–26 éves)	0,063	0,961	0,337	0,088	1,917	0,056
Korcsoport (27–34 éves)	0,100	1,589	0,113	0,036	0,820	0,413
Halmazat élet vagy testi épség elleni bűncselekménnyel (1=igen, 0=nem)	0,056	1,091	0,276	-0,001	-0,021	0,983
Első büntényes-e (1=igen, 0=nem)	0,023	0,396	0,693	0,023	0,572	0,568
Visszaeső-e (1=igen, 0=nem)	0,059	1,085	0,279	-0,011	-0,277	0,782
Büntetés-végrehajtási intézet (ref: Balassagyarmati Fegyház és Börtön)						
Márianosztrai Fegyház és Börtön	0,054	0,949	0,343	0,198	4,969	0,000
Kalocsai Fegyház és Börtön	-0,049	-0,821	0,412	0,211	4,989	0,000
Közép-dunántúli Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	-0,021	-0,361	0,719	0,323	7,791	0,000
Budapesti Fegyház és Börtön	0,195	3,154	0,002	0,093	2,142	0,033
Szombathelyi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	0,177	3,008	0,003	-0,123	-2,979	0,003
Szegedi Fegyház és Börtön	-0,048	-0,859	0,391	0,126	3,225	0,001
Sopronkőhidai Fegyház és Börtön	0,119	2,100	0,036	-0,268	-6,749	0,000
Tiszalöki Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	0,095	1,613	0,108	-0,280	-6,752	0,000
Pálhalmai Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	-0,103	-1,807	0,072	0,422	10,520	0,000
Konstans		4,005	0,000		7,056	0,000
R négyzet (modell)		0,135			0,573	

Megjegyzés: t-próba alapján szignifikáns értékek félkövérrel szedve, referenciakategória a büntetés-végrehajtási intézeteknél a Balassagyarmati Fegyház és Börtön, korcsoportnál pedig a 35 éven felüliek

A bővített lineáris regressziós modellek legfontosabb tanulsága tehát, hogy a legerősebb hatással a zárkatársak számára és a zárkaváltások számára az intézmény bír. Tehát önmagában sem a roma származás, sem a kor, sem az első büntényesség, sem a többi modellbe bevont magyarázó változó nem befolyásolja azt, hogy a fogvatartott hány zárkában volt elhelyezve, illetve hány zárkatársa volt az adott intézményben.

- A Balassagyarmati Fegyház és Börtönt referenciakategóriaként választva megállapíthatjuk, hogy a Budapesti Fegyház és Börtönben, a Sopronkőhidai Fegyház és Börtönben, illetve a Szombathelyi Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben a balassagyarmati intézetnél többször váltottak zárkat a fogvatartottak, kontrollálva az egyéb modellbe bevont tényezőkre.
- A zárkatársak száma mindegyik vizsgált büntetés-végrehajtási intézet esetében szignifikánsan eltér a Balassagyarmati Fegyház és Börtönhöz viszonyítva. Míg azonban a Pálhalmai Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben, a Márianosztrai és a Kalocsa Fegyház és Börtönben, a Közép-dunántúli Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben, a Budapesti Fegyház és Börtönben és a Szegedi Fegyház és Börtönben szignifikánsan több zárkatársra számíhattak a fogvatartottak – függetlenül az egyéb vizsgált háttérváltozóktól –, addig a Szombathelyi Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben, a Sopronkőhidai Fegyház és Börtönben, valamint a Tiszalöki Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben a balassagyarmatinál jelentősen kevesebb zárkatársuk volt az elítélteknek.

A kutatási kérdés szempontjából tehát a legfontosabb megállapítás, hogy önmagában a terhelt roma származása nem magyarázza statisztikailag szignifikáns mértékben azt, hogy hány fős zárkába került a terhelt, illetve hogy hányszor váltott zárkat az intézményen belül; ezeket a körülményeket alapvetően a fogva tartó intézet határozza meg. Ezt támasztja alá a kiemelkedően magas megmagyarázott hányad a zárkatársak száma esetében (57%, ami a társadalomtudományi kutatások esetében nagyon magas értéknek számít).

3.1.2. Biztonsági csoportba sorolás

Azon kérdés kapcsán, hogy a fogvatartottakat milyen biztonsági csoportba sorolták először jelenlegi intézetükben, két jellemző statisztikailag szignifikáns volta volt ki-mutatható.

Amint a 16. táblázat mutatja, azokat, akiket a rablással halmazatban valamilyen élet vagy testi épség elleni bűncselekmény elkövetése miatt ítélték el, átlagosan magasabb biztonsági csoportba sorolták (3,0), mint azokat, akiknek nem volt ilyen cselekménye a rablással halmazatban (2,9). E jelenség egyik magyarázata lehet, hogy a vonatkozó jogszabályi rendelkezések szerint az elkövetett bűncselekményt (annak

jellegét és körülményeit) is figyelembe kell venni a biztonsági csoportba sorolásnál,²⁶ és ez „predesztinálja” az élet vagy testi épség elleni bűncselekményt is elkövetőket a magasabb biztonsági csoportba való sorolásra.

16. táblázat

Biztonsági csoportba sorolás a fogvatartott legfontosabb statisztikailag szignifikáns jellemzői szerint (N, átlag, szórás)

		Biztonsági csoport		
		N	átlag	szórás
Összesen		370	2,95	0,40
Foglalkozás bekerülés előtt	fizikai	234	2,92	0,41
	szellemi	15	2,80	0,41
	tanuló	57	2,98	0,35
	munkanélküli	49	3,10	0,43
	szign (F-próba)	0,062		
Halmazat	élet vagy testi épség elleni bűncselekménnyel halmazatban	100	3,02	0,32
	élet vagy testi épség elleni bűncselekménnyel nincs halmazatban	259	2,92	0,43
	szign (F-próba)	0,042		

Nehezebben magyarázható összefüggés, hogy a büntetés-végrehajtási intézetbe kerülés előtt munkanélküli terhelteket átlagosan magasabb biztonsági csoportba sorolták először az interjú helyszínéül szolgáló intézetben (3,1), mint a bekerülés előtt dolgozókat vagy tanulókat. A bekerülés előtt szellemi foglalkozást űzőket sorolták az intézetbe kerülésükkor a legalacsonyabb (átlag: 2,8) biztonsági csoportba.

Látható, hogy az értékek erősen 3 körül mozognak, ami egybecseng azzal a rutinnal, hogy az adott intézetbe újonnan kerülő terhelteket szinte automatikusan a III. biztonsági csoportba sorolják – figyelemmel arra a jogszabályi rendelkezésre is, hogy ha a „biztonsági csoportba való besoroláshoz szükséges adatok, ismeretek hiányosak, azok megszerzéséig az elítéltet a III. biztonsági csoportba kell besorolni”.²⁷

26 A szabadságvesztés és az előzetes letartóztatás végrehajtásának szabályairól szóló 6/1996. (VII. 12.) IM rendelet, 42. § (2) bekezdés a) pont

27 A szabadságvesztés és az előzetes letartóztatás végrehajtásának szabályairól szóló 6/1996. (VII. 12.) IM rendelet, 42. § (4) bekezdés

A Konferencián a büntetés-végrehajtás képviselőinek a részéről a biztonsági csoportba sorolással kapcsolatban elhangzott, hogy annak során rengeteg szempontot kell figyelembe venniük, de a kockázatelemzés áll a középpontban – vagyis a biztonsági csoportba sorolás kapcsán nincs tere a nem ez utóbbi szempont szerinti megkülönböztetésnek.

3.2. Fenyítés és jutalmazás

A fegyelmi ügyeknek és a fenyítéseknek, illetve a jutalmaknak nagy hatása van a fogvatartottak mindennapi életére, akár magánélzárásról, akár a személyes szükségletekre fordítható összeg növeléséről vagy csökkentéséről, vagy esetleg rövid tartamú eltávozással, kimaradással járó jutalomról beszélünk. Emellett figyelembe kell venni azt is, hogy a fegyelmi és jutalmazási helyzet nemcsak a fogvatartott intézeten belüli életminőségét befolyásolja, hanem a szabadulás időpontját is: a feltételes szabadságra bocsátásról ugyanis a büntetés-végrehajtási bíró a büntetés-végrehajtási intézet előterjesztése alapján határoz,²⁸ mely előterjesztésnek részét képezi a fogvatartott fegyelmi és jutalmi helyzete is. Másfelől a kutatási tapasztalatok és a korábbi monitorozó látogatásaink is azt mutatták, hogy a fegyelmi eljárást maguk után vonó cselekmények objektív súlya igen eltérő, és mind a fegyelmi eljárás megindítása, mind a fenyítés kiszabása jelentős mértékben függ a személyi állomány eljáró tagjának mérlegelésétől. E szubjektív elem mellett a jutalmak adásánál például találoztunk olyan intézettel, amely előre meghatározta, hogy hány jutalom adható, vagy „jár” havonta/többhavonta a fogvatartottaknak, emellett értelemszerűen a jutalmak adása és azok típusának kiválasztása kapcsán is igen nagy a személyi állomány mozgásteré.

Tekintettel arra, hogy a fentiek szerint a fegyelmi ügyek és a jutalmazás kapcsán könnyen érvényesülhet a személyi állomány egyes tagjainak esetleges előítéletessége a fogvatartottak bizonyos csoportjaival szemben, a kutatás során vizsgáltuk az érintett fogvatartottak fegyelmi és jutalmazási helyzetét, az ezekkel kapcsolatos összefüggéseket.

28 A büntetések és az intézkedések végrehajtásáról szóló 1979. évi 11. törvényerejű rendelet, 8. § (1) bekezdés

3.2.1. Fegyelmi ügyek és fenytések

A fegyelmi ügyekkel kapcsolatban feltett kérdések közül végül a következökre adott válaszokat értékeltük:

- Összesen hány fegyelmi ügye volt a fogvatartottnak a jelenlegi fogva tartása során?
- Hány fegyelmi ügye volt az elmúlt 12 hónapban?
- Hány napot töltött magánelzárásban az elmúlt 12 hónapban?
- Milyen fenytést alkalmaztak a fogvatartottal szemben a három legsúlyosabb fegyelmi ügyében?
- Egyértelműen és kétséget kizáróan bebizonyították a büntetés-végrehajtás rendjének vétkes megsértését a fogvatartott három legsúlyosabb fegyelmi ügyében?

(Megjegyzendő, hogy a Konferencián Kószeg Ferenc, a Magyar Helsinki Bizottság alapító elnöke további lehetséges kapcsolódó kutatási témákat is felvetett, úgymint a fegyelmi és a biztonsági elkülönítés alkalmazása, illetve annak kérdése, hogy indokolt esetben követi-e büntetőeljárás, feljelentés a fegyelmi ügyeket.)

Arra, hogy összesen hány fegyelmi ügye volt valakinek a fogva tartása során, szignifikáns hatással van az etnikai hovatartozás, az életkor, a bekerülés előtti iskolai végzettség, és az, hogy az elkövetett rablás halmazatban állt-e élet vagy testi épség elleni bűncselekménnyel.

Amint azt a 17. táblázat mutatja, a 23 és 26 év közöttieknek átlagosan 3,81 fegyelmi ügye volt az interjú időpontjáig bezárólag fogva tartásuk során, míg a 35 év felettieknek csak 1,51. Minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál kevesebb fegyelmi ügye volt (a maximum 8 általános iskolai osztályt végzetteknek 3,28, míg a legalább érettségivel rendelkezőknek csak 1,44). A romáknak több fegyelmi ügye volt (3,42), mint a nem romáknak (2,53). Az élet vagy testi épség elleni bűncselekményt is elkövetőknek több fegyelmi ügye volt (3,97), mint azoknak, akik nem követtek el ilyen cselekményt (2,42).

17. táblázat

A terhelt jelenlegi fogva tartása során a fegyelmi ügyek száma, az ezt szignifikánsan befolyásoló tényezők szerint (N, átlag, szórás)

		N	Fegyelmi ügyek száma (átlag)	Szórás
Összesen		370	2,94	4,44
Származás	roma	200	3,42	5,02
	nem roma	150	2,53	3,74
	szign (F-próba)		0,70	
Halmazat	halmazatban élet vagy testi épség elleni bűncselekménnyel	101	3,97	5,31
	nincs halmazat ilyen cselekménnyel	259	2,49	2,49
	szign (F-próba)		0,004	
Iskolai végzettség	maximum 8 általános	273	3,28	4,90
	szakma	69	2,13	2,59
	legalább érettségi	25	1,44	2,20
	szign (F-próba)		0,034	
Életkor	17–22 éves	85	3,16	4,07
	23–26 éves	81	3,81	5,18
	27–34 éves	77	3,26	5,31
	35–67 éves	83	1,51	2,41
	szign (F-próba)		0,002	

Némileg más képet mutat, ha azt vizsgáljuk, hogy az interjú megelőző 12 hónapban hány fegyelmi ügye volt a vizsgálatba bevont fogvatartottnak (lásd a 18. táblázatot).

A fegyelmi ügyek jelen fogva tartás alatti számához hasonlóan az interjú megelőző 12 hónap fegyelmi ügyeinek száma tekintetében is érvényes az a megállapítás, hogy minél fiatalabb valaki, annál több fegyelmi ügye van, vagyis az életkor növekedésével csökken a fegyelmi ügyek száma – míg a 23 év alattiaknak átlagosan 1,26 ügye volt az interjú megelőző 12 hónapban, addig a 35 év felettieknek csak 0,42. A bekerülés előtti munkaerő-piaci helyzet is hatással van a fegyelmi ügyek számának alakulására: a munkanélkülieknek volt átlagosan a legtöbb fegyelmi ügye az elmúlt 12 hónapban (1,26), a szellemi foglalkozásúaknak a legkevesebb (0,54). A többi vizsgált jellemző (etnikai hovatartozás, nem, iskolai végzettség, jövedelem, jelenlegi fogva tartás hossza, hányszor volt eddig büntetés-végrehajtási intézetben fogva tartva, a rablás halmazatban van-e élet vagy testi épség elleni bűncselekménnyel) nem befolyásolja a fegyelmi ügyek számát.

18. táblázat

Fegyelmi ügyek száma az elmúlt 12 hónapban a fogvatartott legfontosabb statisztikailag szignifikáns jellemzői szerint (N, átlag, szórás)

		Fegyelmi ügyek száma (az elmúlt 12 hónapban)		
		N	átlag	szórás
Összesen		328	0,90	1,51
Foglalkozás bekerülés előtt	fizikai	204	0,75	1,22
	szellemi	13	0,54	0,97
	tanuló	52	1,17	1,95
	munkanélküli	46	1,26	2,07
	szign (F-próba)	0,069		
Életkor	17–22 éves	85	1,26	1,75
	23–26 éves	81	1,06	1,62
	27–34 éves	77	0,77	1,53
	35–67 éves	83	0,42	0,73
	szign (F-próba)	0,002		

Az interjú és a kutatás során kitértünk a fogvatartott három legsúlyosabb fegyelmi ügyére is, vagyis azokra, amelyek esetében a legsúlyosabb fenytést alkalmazták vele szemben, és rögzítettük az alkalmazott fenytéseket. Az adatok vizsgálata azt mutatta, hogy a kornak szignifikáns a kapcsolata azzal, hogy milyen büntetést kap a fogvatartott: a 17–22 évesek elsősorban (54%-ban) magánelzárást, másodsorban (29%) feddést kaptak, míg a magánelzárás aránya a 34 év fölöttiek esetében már csak 19% (lásd a 19. táblázatot).

19. táblázat

Fenytesek típusainak életkor szerinti megoszlása, % (elemszám)

	Feddés	Személyes szükségletre fordítható összeg csökkentése	Magánelzárás	Egyéb
17–22 éves	29 (18)	8 (5)	54 (34)	9 (6)
23–26 éves	21 (14)	28 (18)	45 (29)	6 (4)
27–34 éves	39 (22)	11 (6)	44 (25)	7 (4)
35–67 éves	46 (22)	19 (9)	19 (9)	17 (8)

Összességében elmondható tehát, hogy a fiatal fogvatartottaknak több a fegyelmi ügyük, és azokért szigorúbb-súlyosabb fenytésben is részesülnek. Mindehhez járul még, hogy a 20. táblázat tanúsága szerint a fiatal fogvatartottak átlagosan több napot

töltöttek magánelzárásban az elmúlt 12 hónapban, mint az idősebbek: a vizsgált időszakban a 23 év alattiak 3,2 napot, míg a 35 év felettiak jóval kevesebb, 0,12 napot töltöttek magánelzárásban.

A fiatalok rosszabb fegyelmi helyzetére mind a Konferencia, mind a fókuszcsoportos beszélgetések résztvevői reflektáltak: többük meglátása szerint a fiatalkorúak – pl. életkori sajátosságaik miatt – általában súlyosabb fegyelmi vétségeket követnek el, mint a felnőtt korúak, és esetükben gyakoribbak is a fegyelmi cselekmények. (Megjegyzendő ezzel kapcsolatban, hogy ugyan a fegyelmi vétségek fajtáját a kutatók rögzítették, de a kutatás során a fegyelmi vétségek „súlyosságának” értékelésére végül nem volt mód. Tekintettel ugyanis pl. a fegyelmi vétségek intézetenként eltérő listájára, és arra hogy az egyes fegyelmi vétségek által lefedett cselekmények köre igen tág és súlya igen eltérő lehet, nem lett volna elegendő pusztán annak vizsgálata, hogy formálisan mi volt a fegyelmi vétség megnevezése, hanem az egyes „tényállásokat” külön kellett volna vizsgálni és kategorizálni, ami meghaladta jelen kutatás kereteit.)

20. táblázat

Magánelzárásban töltött napok száma az utóbbi 12 hónapban, a fogvatartott legfontosabb statisztikailag szignifikáns jellemzői szerint (N, átlag, szórás)

		Magánelzárásban töltött napok száma (az elmúlt 12 hónapban)		
		N	átlag	szórás
Összesen		326	1,44	4,55
Származás	roma	174	1,99	5,51
	nem roma	133	0,65	2,36
	szign (F-próba)	0,009		
Foglalkozás bekerülés előtt	fizikai	204	0,84	3,22
	szellemi	13	0,38	1,38
	tanuló	53	3,55	7,02
	munkanélküli	43	2,07	5,97
	szign (F-próba)	0,002		
Életkor	17–22 éves	86	3,22	6,64
	23–26 éves	78	1,15	3,94
	27–34 éves	79	1,03	3,93
	35–67 éves	81	0,12	1,11
	szign (F-próba)	0,000		

A fő kutatási kérdés szempontjából fontos megállapítás, hogy bár mint a 18. táblázatban láttuk, az etnikai hovatartozás nem bizonyult szignifikánsnak az interjú

megelőző 12 hónap fegyelmi ügyeinek számát tekintve, addig az eredmények szerint az interjúút megelőző 12 hónapban magánelzárásban töltött napok száma tekintetében az etnikai hovatartozás szignifikáns: a romák ugyanis szignifikánsan több időt töltöttek magánelzárásban, mint a nem romák. Vagyis míg annak az esélye, hogy egy roma fogvatartott ellen fegyelmi eljárás indul, nem szignifikánsan más, mint a nem roma terheltek esetében, addig a romákra kiszabott fenyítés súlyosabbnak mutatkozik.

Ami a bekerülés előtti munkaerő-piaci helyzetet illeti, látható, hogy a legkevesebb időt a szellemi foglalkozásúak töltöttek magánelzárásban az elmúlt 12 hónapban, ami „rímél” arra a korábban bemutatott eredményre, hogy ennek a csoportnak volt a legkevesebb fegyelmi ügye is az interjúút megelőző 12 hónapban. A többi vizsgált változó nem befolyásolta a magánelzárásban töltött napok számát.

A fogvatartottak három legsúlyosabb (vagyis legszigorúbb fenyítéssel járó) fegyelmi ügye kapcsán a kérdőív kitért többek között a bizonyítottság kérdésére is, a kutatók véleményét kérve arról, hogy az eljárásban egyértelműen és kétséget kizáróan „bebizonyították-e” a büntetés-végrehajtás rendjének vétkes megsértését. A 21. táblázat szerint szignifikáns kapcsolat figyelhető meg a bizonyítottság és az elítélt neme között: a férfiak 71 százalékánál ítélték meg úgy a kutatók, hogy a fegyelmi cselekmény elkövetése bizonyított volt, míg a nők esetében ez az arány csak 50% volt. Ez az első a vizsgált szempontok közül, ahol a nem változónak szignifikáns hatása van, ugyanakkor felvethető, hogy ez lehet-e az intézményi hatás következménye, tekintettel arra, hogy a női fogvatartottak a mintában igen „koncentráltan”, két intézetben voltak elhelyezve. A bizonyítottság aránya nem mutatott lényeges eltérést a terheltek roma származása szerint.

21. táblázat

A bizonyítottság foka nemek szerint, % (elemszám)

	Bizonyított	Nem bizonyított	Nem eldönthető	Összesen
Férfi	71 (152)	15 (32)	14 (30)	100
Nő	50 (9)	44 (8)	6 (1)	100
Összesen	69 (161)	17 (40)	14 (31)	100

Tekintettel a zárkaváltásokkal kapcsolatos kutatási eredményekre, illetve a kutatói benyomásokra és a Magyar Helsinki Bizottság büntetés-végrehajtási intézetekben végzett megfigyelései során gyűjtött korábbi tapasztalatokra, szükségesnek mutatkozott megvizsgálni, hogy a kutatásban érintett intézetek között tapasztalható-e

különbség a fegyelmi ügyek száma és a magánélzárásban töltött napok vonatkozásában az interjú megelőző 12 hónap tekintetében.

22. táblázat

A különböző intézetek a fegyelmi ügyek száma (az utóbbi 12 hónapban) és (az utóbbi 12 hónapban) magánélzárásban töltött napok száma szerint (N, átlag, szórás)

	Fegyelmi ügyek száma (az elmúlt 12 hónapban)			Magánélzárásban töltött napok száma (az elmúlt 12 hónapban)		
	N	átlag	szórás	N	átlag	szórás
Összesen	328	0,90	1,51	326	1,44	4,56
Pálhalmi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	14	1,93	1,33	14	2,86	4,69
Márianosztrai Fegyház és Börtön	27	0,81	1,47	25	1,76	5,51
Kalocsai Fegyház és Börtön	30	0,67	1,06	30	0,5	2,74
Közép-dunántúli Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	14	1,36	1,01	13	1,15	2,19
Budapesti Fegyház és Börtön	40	0,43	0,75	40	1,13	4,31
Fiatalkorúak Büntetés-végrehajtási Intézete	53	1,11	1,74	53	3,74	7,3
Szombathelyi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	29	0,52	0,91	29	0,00	0,00
Szegedi Fegyház és Börtön	22	0,55	0,86	21	0,48	2,18
Sopronkőhidai Fegyház és Börtön	30	1,17	1,72	30	0,80	2,54
Tiszalöki Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	32	0,50	0,88	34	1,62	5,60
Balassagyarmati Fegyház és Börtön	37	1,43	2,58	37	0,59	2,22
Szign (F-próba)		0,006			0,003	

Látható, hogy az intézet a fegyelmi ügyek és a magánélzárásban töltött napok száma szempontjából ugyanúgy szignifikánsan meghatározó, mint a korábban vizsgált jellemzők esetében, és hogy igen nagyok a különbségek az egyes intézetek között. A fegyelmi ügyek száma a Pálhalmi Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben a legmagasabb (átlagosan 1,9 fogvatartottanként), és a Budapesti Fegyház és Börtönben a legalacsonyabb (0,4). A legtöbb napot a tőkéli Fiatalkorúak Büntetés-végrehajtási Intézetében töltötték magánélzárásban a fogvatartottak (3,7 napot), ami egybecseng a fiatalkorúak fegyelmi helyzetével kapcsolatos fenti eredményekkel, a legkevesebb napot pedig a Szombathelyi Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben, ahol egy olyan válaszadó sem volt, akinek aktájában szerepelt volna, hogy volt magánélzárásban az interjú megelőző 12 hónapban. Megjegyzendő ezzel kapcsolatban, hogy a

fókuszcsoportos beszélgetések résztvevői is egyértelműen úgy nyilatkoztak, hogy az intézetek között a fegyelemsértésekhez való hozzáállásban különbségek mutatkoznak, és erős az intézményi meghatározottság (lásd a jelen kutatási beszámoló III.2. fejezetét).

3.2.2. Jutalmazás

A kutatási kérdés szempontjából e téma kapcsán a legfontosabb megállapítás, hogy a fogvatartottak által az interjút megelőző 12 hónapban kapott jutalmak számát szignifikánsan befolyásolja, hogy az elítélt roma származású-e vagy sem. Amint az a 23. táblázatból látható, a romák az elmúlt 12 hónapban átlagosan 2,7 alkalommal kaptak jutalmat, míg a nem romák 3,2-szer.

23. táblázat

A jutalmak átlagos száma származás szerint (N, átlag, szórás)

	N	Átlag	Szórás
Roma	167	2,7	2,12
Nem roma	137	3,2	2,9
Összesen	304	2,9	2,4
Szign (F-próba)		0,024	

Az életkor és a jutalom, illetve a jutalmak átlagos száma szintén összefüggnek: minél idősebb az elítélt, annál valószínűbb, hogy részesült jutalomban (a 17–22 évesek 78%-a, míg a 35 évnél idősebbek 93%-a százaléka kapott jutalmat az interjút megelőző egy évben), illetve a korról nő a jutalmak átlagos száma is (24. és 25. táblázat). Ha ezt összevetjük a fegyelmi ügyekre és a fenytésekre vonatkozó eredményekkel, akkor látható, hogy a fiatal fogvatartottak fegyelmi-jutalmi helyzete rosszabb, mint az idősebb fogvatartottaké.

24. táblázat

Kapott-e jutalmat a fogvatartott – életkor szerinti megoszlásban, % (elemszám)

	Részesült jutalomban	Nem részesült jutalomban
17–22 éves	78 (71)	22 (20)
23–26 éves	86,5 (83)	13,5 (13)
27–34 éves	91 (85)	9 (8)
35–67 éves	93 (91)	7 (7)
Összesen	87 (330)	13 (48)

25. táblázat**A jutalmak átlagos száma korcsoportok szerint (átlag, N, szórás)**

	N	Átlag	Szórás
Összesen	366	3,0	2,7
17–22 éves	94	2,0	1,9
23–26 éves	92	3,2	2,5
27–34 éves	88	3,5	3,1
35–67 éves	92	3,5	3,1
F-próba		0,00	

A jutalmak kapcsán kérdésként szerepelt még a kérdőívben, hogy kapott-e a fogvatartott kimaradással vagy rövid tartamú eltávozással járó jutalmat. Az eredmények szerint ilyen jutalmat kevésbé meglepő módon legmagasabb arányban azok a fogvatartottak kapnak, akik már hosszabb ideje vannak fogva tartva. Emellett a számok azt mutatják, hogy minél iskolázottabb valaki, annál inkább kap ilyen típusú jutalmat: a maximum 8 általános iskolai osztállyal rendelkezők 2%-a, a szakmunkásképzősök 5,5%-a, a szakiskolát végzettek 10%-a, az érettségivel rendelkezők 15,8%, illetve a diplomások 25%-a kapott eltávozással járó jutalmat – lásd ehhez a 26. táblázatot is.

26. táblázat**Az eltávozással járó jutalom megoszlása a büntetés-végrehajtásban eltöltött idő és a terhelt iskolai végzettsége szerint, % (elemszám)**

	Kapott eltávozással járó jutalmat	Nem kapott eltávozással járó jutalmat
Büntetés-végrehajtásban eltöltött idő		
0–24 hónapja	5 (3)	95 (59)
25–32 hónapja	2 (1)	98 (53)
33–56 hónapja	0 (0)	100 (61)
57 vagy több hónapja	11 (7)	89 (56)
Összesen	5 (11)	95 (229)
Iskolai végzettség szerint		
Maximum 8 általános	2 (5)	98 (240)
Szakma	6 (4)	94 (61)
Legalább érettségi	17 (4)	83 (19)
Összesen	6 (13)	94 (320)

3.2.3. A fenyítés és a jutalmazás többdimenziós modellezése

Végezetül a zárkaváltások és a zárkatársak számához hasonlóan többdimenziós modell segítségével vizsgáltuk, hogy a jutalmazás és a fenyítés, azaz az olyan intézkedések esetében, amelyeket semmiképpen sem az intézetek fizikai adottságai, tárgyi feltételei határoznak meg, van-e hatása a fogvatartott roma származásának.

Mivel a jutalmakra és a fegyelmi ügyek számára vonatkozó kérdések az interjú megelőző 12 hónapra vonatkoztak, a válaszok korrekt összevetésének érdekében e kérdés kapcsán csak azokat a terhelteket vizsgáltuk, akik az elmúlt 12 hónapban egy intézetben voltak elhelyezve. (A megkérdezettek 79%-a az elmúlt egy évben egy helyen volt elhelyezve, ez összesen 311 főt jelent.) Azok közül, akik az elmúlt 12 hónapban egy intézetben voltak elhelyezve, döntő többségük (81%) kapott jutalmat, és valamivel kevesebb, mint minden másodiknak (44%) volt fegyelmi ügye.

A jutalmak és a fegyelmi ügyek számának alakulását a 27. táblázat szerint lineáris regressziós modellek segítségével vizsgáltuk.

Az alábbiakban összefoglaljuk, hogyan alakul egyrészt a jutalmak, másrészt a fegyelmi ügyek száma a modellbe bevont magyarázó változók hatására.

- A fő kutatási kérdés szempontjából a modell által adott legfontosabb eredmény, hogy míg a roma származás szignifikáns mértékben csökkenti a jutalmak számát, nem befolyásolja érdemben a fegyelmi ügyek alakulását.
- Korcsoportonként elemezve a kérdést, elmondható, hogy a 17–22 éves korcsoport a legidősebbekhez (a 35 éven felüliekhez) képest szignifikánsan kevesebb jutalmat kap, és a kor csökkenti a fegyelmi ügyek számát.
- Ha valaki visszaeső, az jelentősen növeli a fegyelmi ügyeinek számát, viszont sem az első büntényesség, sem a halmazat (ti. hogy élet vagy testi épség elleni bűncselekménnyel áll-e halmazatban a rablás) nem befolyásolja szignifikánsan sem a jutalmak, sem a fegyelmi ügyek számát.
- Az intézményi hatás mind a jutalmazás, mind a fegyelmi ügyek tekintetében erős, vagyis a fogvatartottak „esélyeit” fegyelmezési és jutalmazási szempontból befolyásolja, hogy melyik büntetés-végrehajtási intézetben helyezik el őket – ami összecseng a fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetések eredményeivel. A Balassagyarmati Fegyház és Börtönt referenciakategóriaként választva megállapíthatjuk, hogy a Márianosztrai Fegyház és Börtönben több jutalomra számíthatnak a fogvatartottak – koruktól, nemüktől, származásuktól és az egyéb, modellbe bevont, bűncselekménnyel kapcsolatos változóktól függetlenül –, viszont a Kalocsai Fegyház és Börtönben, a Budapesti Fegyház és Börtönben, a Sopronkőhidai Fegyház és

Börtönben, a Tiszalöki Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben és a Pálhalmai Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben szignifikánsan kevesebb esély van a jutalmazásra. A büntetés-végrehajtási intézetek hatása a fegyelmezésre valamivel kevésbé tér el egymástól: Balassagyarmathoz képest a Budapesti Fegyház és Börtönben és a Tiszalöki Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben volt szignifikánsan kevesebb fegyelmi ügyük az elítélteknek a kérdezést megelőző 12 hónapban.

27. táblázat

A jutalmak és fegyelmi ügyek száma az elmúlt 12 hónapban (lineáris regressziós modellek, legkisebb négyzetes becslés)

	Jutalmak száma (elmúlt 12 hónapban)			Fegyelmi ügyek száma (elmúlt 12 hónapban)		
	Béta	t-próba	szign (t-próba)	Béta	t-próba	szign (t-próba)
Kutató megítélése szerint roma-e (1=roma, 0=nem roma)	-0,137	-2,399	0,017	-0,034	-0,533	0,595
Korcsoport (17–22 éves)	-0,228	-3,276	0,001	0,140	1,773	0,078
Korcsoport (23–26 éves)	0,006	0,089	0,930	0,135	1,761	0,079
Korcsoport (27–34 éves)	0,042	0,635	0,526	0,062	0,833	0,406
Halmazat élet vagy testi épség elleni bűncselekménnyel (1=igen, 0=nem)	-0,071	-1,331	0,184	-0,068	-1,112	0,267
Első büntényes-e (1=igen, 0=nem)	0,051	0,858	0,392	0,069	1,030	0,304
Visszaeső-e (1=igen, 0=nem)	-0,026	-0,459	0,646	0,167	2,594	0,010
Büntetés-végrehajtási intézet (ref: Balassagyarmati Fegyház és Börtön)						
Márianosztrai Fegyház és Börtön	0,189	3,128	0,002	-0,060	-0,869	0,386
Kalocsai Fegyház és Börtön	-0,163	-2,631	0,009	-0,045	-0,642	0,522
Közép-dunántúli Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	0,103	1,756	0,080	0,049	0,731	0,465
Budapesti Fegyház és Börtön	-0,294	-4,467	0,000	-0,162	-2,169	0,031
Szombathelyi Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	-0,062	-0,982	0,327	-0,126	-1,767	0,078
Szegedi Fegyház és Börtön	-0,044	-0,749	0,455	-0,084	-1,254	0,211
Sopronkőhidai Fegyház és Börtön	-0,140	-2,310	0,022	0,014	0,205	0,837
Tiszalöki Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	-0,213	-3,494	0,001	-0,138	-1,988	0,048
Pálhalmai Országos Büntetés-végrehajtási Intézet	-0,146	-2,508	0,013	0,121	1,824	0,069
Konstans		1,781	0,076	1,781	0,076	
R négyzet		0,265			0,135	

Megjegyzés: t-próba alapján szignifikáns értékek félkövérrel szedve, referenciakategória a büntetés-végrehajtási intézeteknél a Balassagyarmati Fegyház és Börtön, korcsoportnál pedig a 35 éven felüliek

3.3. Viszony a zárkatársakkal és a személyi állománnyal

Az interjúk során a fogvatartottakat arra kértük, értékeljék a zárkatársakkal való viszonyukat egy ötfokozatú skálán, ahol az 1-es érték a nagyon rossz viszonyt, az 5-ös érték pedig a nagyon jó viszonyt jelölte.

A kutatásba bevont terheltek átlagosan 4,1 pontra értékelték zárkatársikkal való viszonyukat, amely viszonyra az életkor és az elítélt bekerülés előtti foglalkozása van statisztikailag szignifikáns hatással (lásd a 28. táblázatot). Minél fiatalabb valaki, annál jobbnak ítéli zárkatársaival való viszonyát: a 23 év alattiak átlagosan 4,33 ponttal jellemezték a zárkatársakkal való viszonyukat, míg a 35 év felettek esetében ez az érték 3,95. Ami a bekerülés előtti foglalkozást illeti: a tanulók és a szellemi foglalkozásúak jobb viszonyban vannak zárkatársikkal (4,4 pont, illetve 4,36 pont), mint a bekerülés előtti fizikai foglalkozásúak (4,1 pont) és a munkanélküliek (3,8 pont).

28. táblázat

Viszony a zárkatársakkal, a fogvatartott legfontosabb statisztikailag szignifikáns jellemzői szerint (N, átlag, szórás)

		Zárkatársakkal való viszony (1-től 5-ig terjedő skálán)		
		N	átlag	szórás
Összesen		368	4,10	0,89
Életkor	17–22 éves	90	4,33	0,78
	23–26 éves	91	4,14	0,83
	27–34 éves	90	3,99	0,97
	35–67 éves	94	3,95	0,94
	szign (F-próba)		0,014	
Foglalkozás bekerülés előtt	fizikai	235	4,08	0,91
	szellemi	14	4,36	0,93
	tanuló	57	4,40	0,73
	munkanélküli	47	3,83	0,94
	szign (F-próba)		0,007	

A fogvatartott más vizsgált jellemzői (etnikai hovatartozás, nem, iskolai végzettség, bekerülés előtti jövedelem, jelenlegi fogva tartás hossza, hányszor volt eddig büntetés-végrehajtási intézetben, rablása halmazatban van-e élet vagy testi épség elleni bűncselekménnyel) nem befolyásolják a zárkatársakkal való viszonyt.

Az interjú keretében arról is kérdeztük a fogvatartottakat, hogy milyen a viszonyuk a személyi állománnyal az interjú helyszínénél szolgáló intézetben – a zárka-

társakhoz való viszony értékeléséhez hasonlóan egy ötfokozatú skálán. Amint a lenti táblázat mutatja, a két alsó értéket („nagyon rossz” és „rossz”) választották a legkevesebben, és a kutatásban részt vevő fogvatartottak jelentős része jónak vagy semlegesnek ítélte viszonyát a személyi állomány tagjaival.

29. táblázat

A személyi állománnyal való viszony az interjú helyszínéül szolgáló intézetben

	N	%
Összesen	257	
Nagyon rossz	14	5,4%
Rossz	18	7%
Semleges	81	31,5%
Jó	88	34,2%
Nagyon jó	56	21,8%

3.4. Az etnikai hovatartozás megjelenése a büntetés-végrehajtási iratokban

Amint azt a lenti táblázatok mutatják, a büntetés-végrehajtási iratok arányaiban jóval ritkábban utalnak a terheltek roma származására, mint a kutatásban vizsgált, nyomozati vagy bírósági szakban keletkezett iratok.

Az iratkutatás során külön vizsgáltuk, hogy a fegyelmi ügyekkel kapcsolatos iratokban megjelent-e utalás a fogvatartott roma származására, az eredményeket a 30. táblázat mutatja.

30. táblázat

Utalás a fogvatartott roma származására a fegyelmi iratokban, % (elemszám)

Van utalás a roma származásra	Nincs utalás a roma származásra
1,4% (N=3)	98,6% (N=217)

Az egyik érintett ügyben csak a fogvatartott-társak által tett tanúvallomások utalnak a terhelt roma származására, a kutató értékelése szerint „indokolt, érthető, nem sértő vagy diszkriminatív módon”. A második érintett ügyben a fogvatartott maga utalt roma származására, és a kapcsolódó iratok a kutatói értékelés szerint „korrektek”, a személyi állomány pedig nem utal az iratokban a terhelt roma származására.

zására. A harmadik ügyben az I. fokú fegyelmi határozatban a következő szerepelt: „súlyosbító körülményként értékeltem, hogy (...) feltételezhető, hogy a verekedés egyik kiváltó oka a cigányozás lehetett”. Ebben az ügyben a romaként percipiált fogvatartott verekedett össze egy zárkatársával, aki a fogvatartottat behívta a zárkájába, majd azt mondta neki, hogy „cigány gecí”, illetve „rohadt cigány”, és hogy pusztuljon el, majd megütötte a vizsgálatba bevont terheltet. (Az ügy egyik fogvatartott tanúja ezzel egybehangzóan azt nyilatkozta: „azt hallottam, hogy valaki cigányozik”). Az ügyben egyébként mindkét érintett fenyegetést kapott, a fenti, súlyosító körülményre vonatkozó idézet értelemszerűen a verekedést provokáló fogvatartottira vonatkozik.

Vagyis mint látható, a fegyelmi ügyek esetében a roma származásra való utalások száma rendkívül alacsony, és az egyik esetben sem tükröz előítéletességet.

Az arányok szintén alacsonyak a fogva tartás végrehajtása során keletkezett egyéb iratok tekintetében: amint a 31. táblázat mutatja, csupán a kutatók által romaként meghatározott fogvatartottak 7%-a esetében találtunk utalást a roma származásra.

31. táblázat

Utalás az egyéb dokumentumokban a fogvatartott roma származására, a fogvatartott neme és származása szerint, % (elemszám)

	Van utalás a roma származásra	Nincs utalás a roma származásra
Származás		
roma	7% (12)	93% (154)
nem roma	2% (2)	98% (127)
Nem		
férfi	3,5% (10)	96,5% (275)
nő	22% (4)	78% (14)

Ezekben az iratokban viszont már találhatóak előítéletességet sugalló megfogalmazások. Az egyik intézetben a befogadó beszélgetés eredményeit rögzítő iratban például a következő volt olvasható: „Korábban nem volt büntetve, de hűen a hagyományhoz immáron ő is megkezdte karrierjének alakítását. (...) [K]ubikos munkát végzett, természetesen feketés. (...) [T]anulmányait az általános iskola 7. osztályának átszenvedése után befejezte.” Egy másik esetben a nevelési anyagban egy foglalkozásról szóló feljegyzés tért ki arra, hogy bár a fogvatartott nevelőszülei büntetlen előéletűek, de vér szerinti rokonai voltak büntetve.

Mind a két idézet jó példa arra, hogy bár nem jelenik meg bennük konkrétan, hogy a fogvatartott roma, de egyértelműen mutatják, hogy a rögzítő szerint a romák

esetében „hagyomány” a bűnözés, illetve hogy „a bűnözési hajlam öröklődik”, vagyis a romáknak a „vérében van” a bűnözés – máskülönben nem tartotta volna fontosnak rögzíteni a vér szerinti, de a fogvatartott nevelésében részt nem vevő rokonok büntetett előéletét.

A fenti nevelői véleményekhez képest kézzelfoghatóbb következménnyel járt a percipiált roma származás abban az esetben, amikor az édesapja temetésén részt venni kívánó, Orsós vezetéknevű terhelt kapcsán a büntetés-végrehajtási iratok között megtalálható rendőri jelentés úgy találta, hogy a fogvatartott részvétele a temetésen kockázatos, a következőképpen fogalmazva: „Orsós kiterjedt rokonsága Győrben él, gyakorlatilag bűnözésből tartják fenn magukat. A család tagjai ellen többször folyt különböző be. erőszakos és garázda cselekmény miatt. Az etnikai jellegzetességekből adódóan az ilyen jellegű családi eseményen (temetés) rendkívül nagy számban jelennek meg hozzátartozók. Van rizikó a szélsőséges indulat- és érzelmi kitörések[re].”

Érdekesképpen megemlíthető, hogy kevésbé voltak „szégyenlősek” az etnikai hovatartozásra utalás kapcsán a Kalocsai Fegyház és Börtön személyi állományának tagjai két régebbi, 1984-es és 1987-es, a jelen kutatásban érintett fogvatartott korábbi szabadságvesztése kapcsán keletkezett iratban: az egyikben a nevelő a jellemzés során a „tipikus cigányerkölcs” szavakat használja, a másik dokumentum – szintén egy nevelői jelentés – pedig így fogalmaz: „erkölcsi értékítélete a lumpen cigánylakosságra jellemző”.

3.5. A fogvatartottak által érzékelt előítéletesség és hátrányos megkülönböztetés

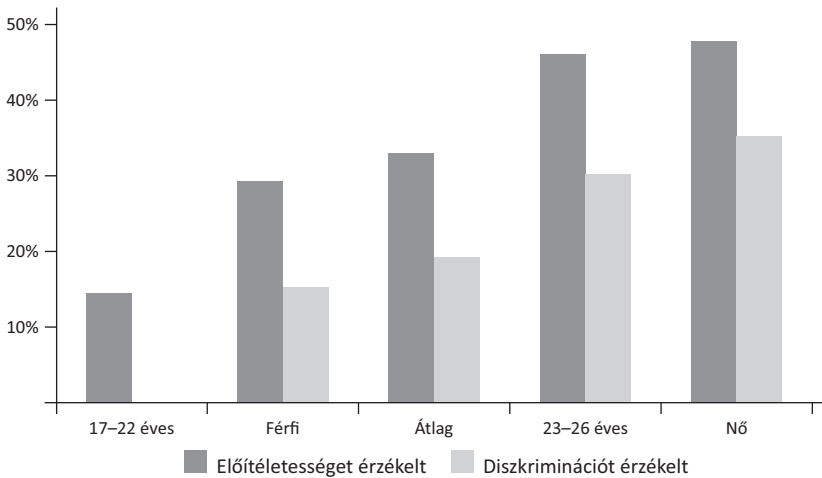
Az interjú legvégén, miután a kutatók rákérdeztek a fogvatartott nemzetiségére, azoknak, akik romának/cigánynak vallották magukat, feltették a kérdést, hogy érzékeltek-e a büntetőeljárás vagy a büntetés-végrehajtás során előítéletességet a hatóságok részéről a cigány/roma származásuk kapcsán, illetve hogy megítélésük szerint érte-e őket hátrány a büntetőeljárás vagy a büntetés-végrehajtás során a cigány/roma kisebbséghez tartozásuk miatt. (E két kérdés kapcsán az eredmények értelmezésekor figyelembe kell venni, hogy nagyon alacsonyak az esetszámok: az önmagukat romának valló válaszadók nagyjából fele válaszolt erre a két kérdésre.)

Az önmagukat romának vallók közül minden harmadik érzékelt előítéletességet (33%) a hatóságok részéről, és minden ötödik tapasztalt diszkriminációt (19%), mely intézményenként nem mutatott lényeges eltérést: egyedül a Kalocsai Fegyház és Börtönben találtunk átlag felett olyan elítélteket, akik diszkriminációt tapasztal-

tak (35%, szemben az átlagos 19%-kal). Az előítéleteességet, illetve diszkriminációt tapasztalók megoszlását a fontosabb társadalmi-demográfiai változók szerint vizsgálva arra az eredményre jutottunk, hogy az önmagukat romának vallók által érzékelt előítéleteesség és diszkrimináció mértékében jelentősebb eltérés csak az elítélt neme és kora szerint mutatható ki.

1. ábra

A büntetőeljárás és a büntetés-végrehajtás során érzékelt előítéleteesség és diszkrimináció aránya az elítéltek egyes korcsoportjaiban és nem szerint (csak az önmagukat romának vallók almintájából azok között, akik érdemben válaszoltak a kérdésre, N=95)

Az önmagukat romának valló nők szignifikánsan nagyobb arányban érzékelték előítéletes bánásmódot (48%) és diszkriminációt (35%), mint a férfiak (29%, illetve 15%). A nem és az érzékelt diszkrimináció kapcsolata statisztikai értelemben is szignifikáns (Khí-négyzet=0,046). Míg a legfiatalabb korcsoportba tartozók az átlagnál ritkábban, a 23–26 évesek az átlagosnál nagyobb arányban érezték előítéletesnek és diszkriminatívnak a hatóságokat, és nagyobb arányban, mint az idősebb korcsoportokba tartozó önmagukat romának vallók. Az életkorcsoportok és az érzékelt diszkrimináció kapcsolata statisztikai értelemben is szignifikáns (Khí-négyzet=0,036): meglepő módon a legfiatalabb korcsoportba tartozó 17–22 évesek egyáltalán nem érzékelték diszkriminációt, ami adott esetben az egyenlő bánásmód követelményével, a diszkriminációval kapcsolatos információhiányra is visszavezethető lehet.

III. Fókuszcsoportos beszélgetések a büntetés-végrehajtás személyi állományának tagjaival

A kutatás részeként három büntetés-végrehajtási intézetben tartottunk fókuszcsoportos beszélgetéseket az intézet személyi állományának körében.²⁹ A beszélgetések témáit és a három büntetés-végrehajtási intézetet is a kérdőívek feldolgozása után határoztuk meg.

1. A FÓKUSZCSOPORTOS KUTATÁS MÓDSZERTANA

1.1. A fókuszcsoportok témáinak meghatározása

A beszélgetések témáinak meghatározásakor az volt a fő szempont, hogy a kérdőíves kutatás tapasztalatait bővítsük: a feldolgozás során a fogvatartottakkal való bánásmódban tapasztalt, intézetek közötti, vagy fogvatartotti csoportok közötti eltérések háttéréről, lehetséges okairól kapjunk további információkat a személyi állomány nézőpontjából.

Arra kerestük a választ, hogy hogyan gondolkodnak a személyi állomány tagjai a fogvatartottakkal való bánásmódról. Mennyiben tartják működőképesnek azokat a formális és informális eszközöket, amelyek jelenleg rendelkezésre állnak a konfliktusok kezelésére? Milyen szempontok szerint mérlegelnek a formális és informális eszközök

²⁹ A fókuszcsoportos beszélgetések módszertanának kidolgozását, valamint a moderálást és a beszélgetések tapasztalatainak feldolgozását a Foresee Kutatócsoport munkatársai végezték.

használatakor? Hogyan látják az egyes fogvatartotti csoportokkal való bánásmódot? Melyek azok a kérdések, amelyekben a szabályozási környezet, az intézményi kultúra vagy az egyéni hozzáállás szerepét látják meghatározónak? Milyen nehézségekkel, problémákkal szembesülnek, és milyen javaslataik vannak e problémák kezelésére? Hogyan látják saját munkakörülményeiket, munkájuk megítélését és az értékének mérésére szolgáló eszközöket?

A következőkben e kérdések mentén mutatjuk be a beszélgetések tapasztalatait, majd ezek alapján azzal kapcsolatban fogalmazunk meg következtetéseket, hogy melyek azok a körülmények, amelyek támogatják, és amelyek nehezítik az egyenlő bánásmód megvalósulását a büntetés-végrehajtásban.

1.2. Az intézetek kiválasztása

A kérdőíves kutatás tapasztalatai alapján az egyes intézeteknek jelentős befolyása van a vizsgált kérdésekre. Ezért a kutatás e szakaszában részt vevő három büntetés-végrehajtási intézet kiválasztásánál arra törekedtünk, hogy a vizsgált fő kérdések – a fenytés és jutalmazás gyakorisága és módja, valamint a zárkaelhelyezés körülményei – szempontjából különböző intézeteket válasszunk, ezáltal a személyi állomány nézőpontjából információkat kapjunk e különböző gyakorlatok háttéréről, a döntések mögött álló okokról, szempontokról, körülményekről.

További szempont volt, hogy olyan intézeteket válasszunk, amelyekben a kutatásból származó adatok szerint³⁰ nagyságrendileg azonos a roma fogvatartottak aránya. Mivel a kérdőívek feldolgozása alapján kirajzolódott, hogy olyan további tényezők, mint az életkor és a nem befolyásolják a zárkatársak és zárkaváltások számát, a fenytés és jutalmazás alakulását, ezért a kiválasztáskor ügyeltünk arra, hogy a csoportokba fiatalkorúakkal, férfiakkal és nőekkel foglalkozó személyiállománytagok is bekerüljenek. A cél az volt, hogy ezáltal képet kapjunk arról, hogy hogyan látják a nevelők és felügyelők az életkor vagy a nem hatását a vizsgált kérdésekre. Mindemellett törekedtünk arra is, hogy hasonló nagyságú intézeteket válasszunk ki: a három érintett intézet befogadóképessége 800 és 1 200 fő közötti.

30 A kérdőíves kutatás többféle mérőeszközt használt az intézetekben fogva tartott romák arányának megítélésére, de a kutatói percepciót tekintette döntőnek a megkérdezettek roma származását illetően és a roma fogvatartottak arányára vonatkozó, intézetek közötti különbségeket illetően.

1.3. A fókuszcsoportok résztvevői

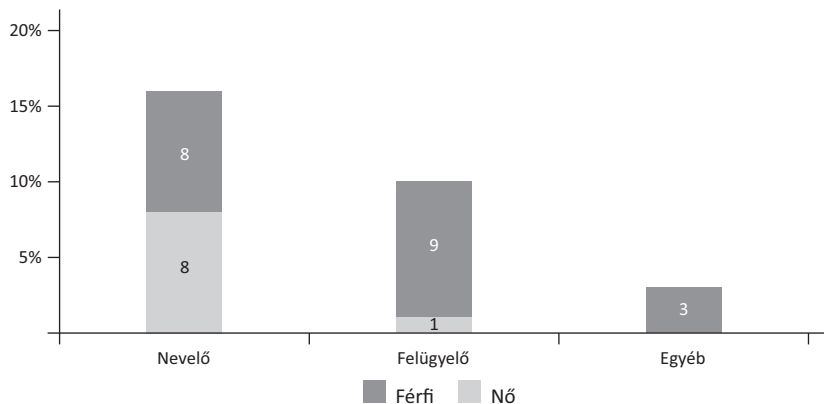
A résztvevők körének kiválasztásakor azt a szempontot mérlegeltük, hogy kik azok a személyi állomány tagjai közül, akik a körleten teljesítenek szolgálatot, napi szintű kapcsolatban vannak a fogvatartottakkal, ezáltal széles rálátásuk van a kutatásban vizsgált kérdésekre, továbbá a fegyelmi eljárással, jutalmazással, zárkaváltással kapcsolatos folyamatok és döntések résztvevőiként esetlegesen ráhatásuk is van ezekre a kérdésekre. E szempontok alapján döntöttünk úgy, hogy nevelőket és felügyelőket kérünk fel a beszélgetésekben való részvételre.

A fókuszcsoportos beszélgetések előnye, hogy a vélemények egymásra hatása is vizsgálható. E módszertan arra nyújt lehetőséget, hogy az eltérő vélemények egymáshoz képest, egymással párbeszédben kerüljenek megvitatásra. A praktikus szempontok (ti. hogy egy intézetben egy csoport megszervezésére volt lehetőségünk) mellett ezért is döntöttünk úgy, hogy nevelőkből és felügyelőkből álló, vegyes csoportokkal beszélgetünk – ezáltal a szorosan együtt dolgozó, de a biztonsági és a nevelési célokat eltérő hangsúllyal megvalósító két csoport szempontjai együtt tudnak megjelenni. Az elemzés során azoknál a kérdéseknél emeljük ki, hogy felügyelői vagy nevelői véleményről van szó, ahol egyértelműen nézetkülönbség vagy vita van a két munkakört képviselő résztvevők között.

Az anonim és önkéntes, a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága és az intézetek parancsnokai által lehetővé tett beszélgetések során a résztvevők életkorára, a büntetés-végrehajtásban eltöltött időre és a rendfokozatra kérdeztünk rá. A 2–4. ábrák összesítik a csoportokban részt vevő nevelők és felügyelők jellemzőit e három szempont szerint. A 3. ábrából látható, hogy jellemzően tapasztalt, minimum öt éve a büntetés-végrehajtásban dolgozó személyiállomány-tagokkal beszélgettünk.

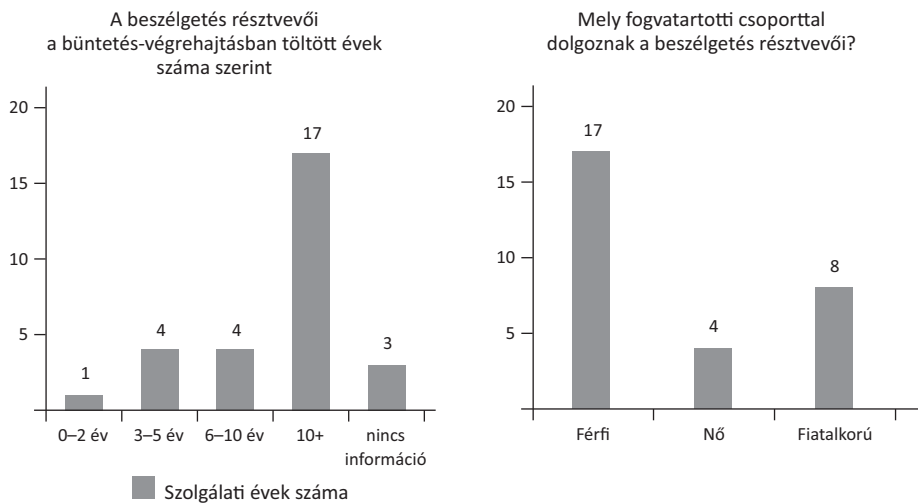
A beszélgetésekről nem készült hangfelvétel, az elhangzottakat a helyszínen írásban rögzítettük. Az eredmények bemutatása során idézőjelbe azokat az információkat tettük, amelyek szó szerint hangzottak el. A *dölt betűs* részek tartalmukban szintén a résztvevők véleményét tükrözik, a kézzel írott jegyzőkönyv alapján.

2. ábra

A fókuszcsoportos beszélgetések résztvevői összetétele a nemek szempontjából³¹

3-4. ábra

A fókuszcsoportos beszélgetésekben részt vevők további jellemzői

31 Az „egyéb” kategóriába tartozók: osztályvezető-helyettes, szociális segédelőadó, adminisztratív munkát végző dolgozó.

2. A FÓKUSZCSOPORTOS BESZÉLGETÉSEK TAPASZTALATAI

2.1. A fogvatartottakkal való bánásmód

2.1.1. A fogvatartottakkal való bánásmóddal kapcsolatos általános vélemények

A résztvevők a fogvatartotti csoportok jellemzése kapcsán elmondják, hogy egy nagy tapasztalattal rendelkező nevelő már a befogadáskor el tudja dönteni, hogy egy fogvatartott milyen hozzáállású a személyzettel szemben, és milyen helyre számíthat a bv.-s hierarchiában:

Hogy volt máshol, vagy „újoncként” jön be, azt lehet tudni, például abból, hogy hogyan jön be a fogvatartott, hogy megy, milyen a testtartása. Például lehorgasztott fejjel jön-e be, egyből megpróbál eltűnni-e a csoportban. „Egy-két percen belül lehet tudni, hogy kiből mi lesz bent.”

A nevelési csoportok magas létszáma és az ebből adódó adminisztrációs teher miatt is sokat számít az első benyomás. A nevelőnek egyre kevésbé van módja az egyéniesített bánásmódra. A korábbi tapasztalatai, néhány körülmény és alapvető benyomás alapján kénytelen képet alkotni, és dönteni például a zárkaelhelyezésről:

Nincs megismerés, „sablonbeszélgetések vannak”. Ha jön napi 30 fogvatartott, akkor nincs idő arra, hogy megismerjék őket.

Ha több ideje lenne a személyi állomány tagjainak, akkor jobban ismernék a fogvatartottakat, többet tudnának segíteni nekik. Ha 40-50 fő jutna egy nevelőre, akkor többet tudnának tenni.

A személyi állomány tagjai „skatulyákba teszik” a fogvatartottakat a beszélgetés során. A típusok közül kiemelik a „victim” típusú fogvatartottakat („ne adj’ isten lányos külsejű”), akikre különösen kell figyelni a zárkaelhelyezésnél. Valamint kiemelik a *vamzereket*, akik egyfelől a „legveszélyesebbek a csoportra”, másfelől segítségükkel a nevelők beleláthatnak a zárkaközösségekbe, de mindig fenntartásokkal kell kezelni az általuk adott információt. Megemlítik a „prof” típusú fogvatartottat, aki iskolázottságával és intellektusával emelkedik ki a fogvatartottak közül. Az ilyen fogvatartott gyakran a háttérbe húzódik, de segítséget ad a többi fogvatartottnak (pl. levelet ír), cserébe

békén hagyják. Többen osztják azt a véleményt, hogy a céljaik szempontjából két alapvetően különböző csoportra oszthatóak a fogvatartottak: akik börtönkarriert építenek, és akiknek a kikerülés a céljuk. Sokan úgy vélik, hogy az utóbbi időben zárkózottabbá, és kevésbé kiszámíthatóvá váltak a fogvatartottak:

Régen megvolt a „betyárbecsület”; ha „megbukott a fogvatartott” (ti. lebukott valamilyen fegyelmi vétség kapcsán), akkor beismerte. Most nem ez történik, „más a morál”. Megjegyzik, hogy a fogvatartotti hierarchiában egyre inkább a „háttérbe vonuló” fogvatartottak érvényesítik jól az érdekeiket.

Már nem az a menő, aki kigyúrt. Aki játssza a menőt, az nem menő már igazából; az igazi menő a háttérben marad mostanában már. Az iskolai végzettség, az intellektus, az ész a fontos.

Az egyéni foglalkozásra jutó idő hiányának is szerepe lehet abban, hogy mind a nevelők, mind a felügyelők kevésbé kiszámíthatónak értékelik a fogvatartottak viselkedését, és úgy érzik, hogy megváltozott a személyi állománnyal szemben tanúsított *morál* a fogvatartottak körében. Mások azt emelik ki, hogy a fogvatartottak mentális állapota rosszabb, mint régen, és egyre nehezebben kezelhető fogvatartotti állományra jut egyre kevesebb szakember és idő:

4-500 fő a fogvatartotti állományból, akinek pszichiátriai problémái vannak – ez régen nem így volt. Sok a pszichiátriai kezelt a gyógyító-nevelő részlegen. Lassan „ez az IMEI járóbeteg-rendelése”. Ilyen fogvatartottból van 60 egy körleten. De vannak ilyen fogvatartottak az előzetes letartóztatottak és a nem jogerősen elítéltek között is.

A pszichiátriai esetekkel kellene valamit csinálni. Nincs nyomon követés, se pszichiátriai utánpótlás.

Véleményük szerint nem csak a speciális körletekre jellemző, hogy a nevelőnek mentális és pszichés problémákkal küzdő fogvatartottakkal kell dolgoznia. Emellett ilyen telítettség mellett nehéz kezelni a heterogenitást:

Van analfabéta és egyetemi végzettségű is a fogvatartottak között, de közben csoportfoglalkozást kellene nekik tartani.

Megjegyzik, hogy azokkal a fogvatartottakkal könnyebb dolgozni, akiknek erősek a külső családi kapcsolatai: „A család vissza tudja húzni a fogvatartottat.” Vagyis

„bent” is segít, ha várja őket otthon valaki. Néhányan kiemelnék bizonyos fogvatartotti csoportokat, akikkel nehezebbnek ítélik meg a munkát: ilyenek a fiatal fogvatartottak – akik szerintük egyre nehezebb körülmények között szocializálódnak –, és azok, akiknek *nincs veszténivalójuk* – pl. kizárták esetükben a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségét, vagy tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték őket.

A különböző fogvatartotti csoportokkal való bánásmód kapcsán az az általános vélemény, hogy megfelelő munkakörülmények között nincs jelentősége számukra annak, hogy könnyen vagy nehezen kezelhető egy fogvatartott. A nevelői és felügyelői munkakör része, hogy minden típusú fogvatartottat képesek legyenek kezelni. Ugyanakkor megjegyzik, hogy a bánásmódban és az eszközök használatában szerepe van a személyi állomány tagjai közötti egyéni, hozzáállásbeli különbségeknek, de a rendszerszintű problémák mögött másodlagos jelentőséget tulajdonítanak ezeknek.

Megkérdezik a fogvatartottakat, hogy ki van bent, és ha egy adott nevelő, akkor az a reakció, hogy „majd jövök holnap”.

„Van a kezelhető és a kezelhetőbb fogvatartott.”

Nem függ a fogvatartottól a bánásmód mikéntje.

A fogvatartottakhoz való általános hozzáállás kapcsán a következő szempontokat hangsúlyozzák a személyi állomány tagjai: legyen a nevelő és a felügyelő következetes – ez esetben fog tudni megbízni benne a fogvatartott –, mutasson példát, legyen emberséges, empatikus, ápolts. Sok türelemre és higgadságra van szükség. Fontosnak tartják még a kommunikációt a fogvatartottakkal és a kollégák között is – ha utóbbi nincs, „az egészhet megeszi a fene”.

2.1.2. A munkakörülmények hatása a fogvatartottakkal való bánásmódra

A fogvatartottakkal való bánásmód kapcsán leginkább a büntetés-végrehajtási intézetek személyi és tárgyi feltételeit látják meghatározónak és problémásnak. Ennek kapcsán a növekvő fogvatartotti létszámot és a személyi állomány alacsony létszámát hangsúlyozzák, valamint a növekvő adminisztrációs kötelezettségeket, amelyeknek nem minden esetben lehet hatékonyan eleget tenni („többet látják a homokórát” a számítógépen, mint a fogvatartottakat – az új, Főnix számítógépes nyilvántartásra utalva). A bánásmód és a rendszerszintű problémák összefüggéseire hívják fel a figyelmet, utóbbiak véleményük szerint alapvetően befolyásolják a nevelői munka minő-

ségét és jellegének megváltozását: bizonyos nevelői feladatokat a felügyelő lát el; ami régen a szociális ügyintéző feladata volt, azt rendszerint a nevelő végzi. Nincs mód a fogvatartottak megismerésére és a személyre szabott bánásmódra:

Sokszor már „helyet cserél” a nevelő és a felügyelő. Nincs, aki a fogvatartotthoz szóljon, csak az ő.

„Egy jó felügyelő felér egy nevelővel.” Ő van napi 12 órában a körleten. Sokszor szívesebben fordulnak hozzá segítségért a fogvatartottak.

A létszámmal és a munkamennyiséggel van a baj.

„A nevelő most nem nevel, hanem adminisztrál.”

Az adminisztráció nagyon sok. Tűzoltást tudunk csak végezni sokszor, ezen a fronton „katasztrófális a helyzet”, a nevelői munkát nem lehet így csinálni.

2.1.3. Egyes fogvatartotti csoportokkal való bánásmód

Általánosságban fontosnak tartják megjegyezni a résztvevők a nehezen kezelhető fogvatartotti csoportokkal kapcsolatban, hogy nincsenek differenciált eszközeik a velük kapcsolatos problémák kezelésére. Sokszor mégis olyan feladatok hárulnak rájuk, amelyek speciális szakembert és szaktudást igényelnének. Ezzel kapcsolatban úgy érzik, hogy nem kapnak segítséget sem a büntetés-végrehajtási intézeten belül, sem a társszakmáktól:

A személyi állomány tagjai nem terapeuták, nem képezték ki őket arra pl., hogy egy személyiségzavaros fogvatartottat hogy kell kezelni. Hogy gondolja az állam, hogy meg tudja oldani a személyi állomány ezt a feladatot? Hasonló a probléma a pedofilokkal, vagy a nemi erőszakot elkövetőkkel.

A pártfogó szervezeteknek be kellene lépnie.

A kérdőíves kutatás eredményeivel egybeesik, hogy az életkor az a szempont, melyet kiemelnek a fogvatartottakkal való bánásmód kapcsán. A fiatalokkal való munkát nehezebbnek látják mind a fiatalkorú, mind a felnőtt intézetekben dolgozók. A felnőtt fogvatartottakkal dolgozók hangsúlyozzák, hogy a felnőtt környezetben könnyebb a fiatalabbakat kezelni, mint a fiatalkorúakat fogva tartó intézetben:

A felnőtt bv.-ben a fiatalok között működő eszköztára nem működik már a fogvatartottaknak, például mert itt tapasztaltabb fogvatartottak vannak. A felnőtt intézetbe átkerülő fogvatartott nem talál fogást az idősebbeken, és „egészen meg tud nyugodni”.

Korban differenciáltak a fogvatartottak. A húszéves, a mai „rohanó világban szocializálódott” fogvatartottakat nehezebb irányítani, mint a meglettebbeket.

A fiatalok nagyon mások, nem tudnak az energiájukkal mit kezdeni, egymáson vezetik le a feszültséget, és nagyon fontos számukra a fogvatartottak közötti hierarchia. Rengeteg a fegyelmi ügy a fiatalokat fogva tartó intézetben, és több vétséget is követnek el.

A férfi és női fogvatartottakkal való bánásmód kapcsán azt emelik ki, hogy a nők érzékenyebbek, és nehezebben viselik a börtönt, a családtól való távolságot. Ennek megfelelően érzékenyebb bánásmódot is igényelnek: *például abból „jelenet lesz”, ha rászólnak, hogy álljon be a sorba.* Az érzékenység előnye, hogy gyakrabban és nyíltabban jelzik a problémáikat, ezáltal hamarabb kiderül, ha valami zárkán belüli konfliktusuk van. A férfiak *„jobban befelé dolgoznak”. Nem jeleznek annyit, de aztán „nagyot durran a probléma”.*

A fogvatartottak kapcsán a roma származás leginkább indirekt módon kerül elő a beszélgetések során, de két beszélgetésben direkt módon is szóba hozzák. Az első alkalommal, miután felhozzák a témát, visszakérdezzük a roma fogvatartottakkal való munkára. A másik két beszélgetés esetében nem kérdezzük rá direkten a témára. E mögött egyrészt az a megfontolás áll, hogy az első beszélgetésben a nyílt rákérdezés nagyrészt ellenállást és „panelválaszokat” eredményez. Másfelől kíváncsiak vagyunk arra, hogy hogyan jelenik meg a roma származás természetes módon a nevelői és felügyelői véleményekben. A beszélgetések tapasztalatai azt igazolják, hogy ha utóbbi módon kerül szóba a cigányság, akkor biztonságosabbnak érzik a résztvevők az erről való megnyilatkozást. Véleményünk szerint azért, hogy a téma a saját narratívák részeként, saját megfontolásból kerül elő, objektívebb képet kaphatunk arról, hogy milyen értelmezéseket kapcsolnak a nevelők és a felügyelők a roma fogvatartottakhoz, és milyen szerepe lehet ennek a napi munkavégzés során.

A beszélgetések tapasztalatai azt mutatják, hogy érzékeny és megosztó téma a cigányság a nevelők és felügyelők körében. A roma fogvatartottakkal kapcsolatos vélemények széles skálán mozognak. A skála egyik végén vannak, akik a szociális hát-

rányt, a mélyszegény környezetet kifejezetten a cigánysághoz kötik – ez a legtöbbet előkerülő vélemény. A roma származáshoz kapcsolt társadalmi környezettel hozzák összefüggésbe az egyéb problémákat:

Olyan „társadalomból jön” a fogvatartott, ahol „nincs angol WC, nem tudja, mi az”.

„Kint kiközösítik, mert dolgozik.” A segélyre megy a játék. Arra rendezkednek be, hogy kapják a segélyt, meg lopnak.

Mások a családi minták szerepét hangsúlyozzák a romák kapcsán:

„A családi tradíciókat nehéz megváltoztatni. Nem kell diszkriminálni, ezek a tények.”

Ebben a kontextusban többen használják a „cigányság kultúrája” és a „cigány mentalitás” kifejezést. Ehhez néhányan a fejletlenséget és a kulturálatlanságot kapcsolják:

„Elbutulok itt. Otthon már csak káromkodások és cigány szavak jutnak az eszembe.”

A cigányságot kulturálisan különböző csoportként érzékelők végletesebb megfogalmazásaiban előkerül a bűnözői karrier, mint a cigány szocializációhoz kapcsolódó jellemző:

„Van családi indíttatás, hogy finoman fogalmazzak.” A bűnözés a norma, a karrier.

A roma családokban „elvárás” a család részéről a börtön.

Olyan börtönben lenni nekik, mint régen a katonaság: onnantól kezdve férfi, hogy volt bent. Ezt leírják a családtagok levélben, telefonbeszélgetések során elhangzik.

Azonban utóbbiban nincs egyetértés, ennek kapcsán vita is kialakul az egyik beszélgetésben: amikor az egyik résztvevő azt mondja, hogy a roma családokban elvárás, hogy mindenki kerüljön börtönbe, munkatársa felveti, hogy ez nem kifejezetten a romákra igaz, ugyanúgy elmondható egy nem roma fiatalról, akinek egyik szülője sem dolgozott soha.

A véleményiskála másik végén megjelennek a roma fogvatartottakkal szembeni erősebb megfogalmazások. Ezek abban a beszélgetésben hangzanak el, amikor erre kifejezetten rákérdezzünk, a provokációnak megélt kérdésre provokatív válaszként:

„Nem értem, miért ne lehetne cigányozni.”

„Ha a fogvatartott azt mondja a felügyelőnek, hogy te kutya kurva, akkor bezzeg semmi nem történik, de ha én mondom rá, hogy mocskos cigány, akkor abból ügy lesz.”

Ezek a szélsőséges megfogalmazások azonban nem jellemzőek. A kérdőíves kutatás tapasztalataival összhangban elmondható, hogy a fogvatartottakhoz és a fogvatartás körülményeihez kapcsolódó körülmények és nehézségek sokkal hangsúlyosabb szempontként jelennek meg a beszélgetésekben és jelentik az egyenlő bánásmód korlátait.

Huszár László korábbi tanulmányával³² egybevágó tapasztalat, hogy a beszélgetés résztvevői a fogvatartottak öndefiníciójához és a kutatói becsléshez képest magasan felülbecslik a roma fogvatartottak arányát a börtönnépességben. Ez indirekt módon az egyenlő bánásmód igazolására szolgál a narratívákban, vagyis azt hivatott érzékeltetni, hogy a cigányság ilyen magas bv.-beli aránya mellett nem merül fel a megkülönböztetés kérdése: *„90%-ban cigányokkal dolgozunk”*.

A roma fogvatartottakhoz való viszonyulás mellett a beszélgetések másik érzékeny témája a szexuális orientáció, a homoszexualitás (*„kimondanám, de nem mondom ki”*). A személyi állomány tagjai részéről többféle viszonyulást tapasztalunk ehhez a kérdéshez. Vannak, akik az LMBTQ fogvatartottakat úgy írják le, mint nehezen kezelhető csoport, akiket védeni és differenciálni kell, mert a fogvatartotti társadalom nem mindig fogadja el őket. Elhangoznak az LMBTQ fogvatartottak védelme érdekében tett lépések, például hogy a zárkaelhelyezésnél szempont, hogy az ilyen fogvatartottaknak olyan közeget kell keresni, amely elfogadja őket. Másfelől néhány megfogalmazás arra utal, hogy a nevelők és felügyelők nem minden esetben viszonyulnak semlegesen ehhez a csoporthoz. A negatív attitűd néha kifejezetten sértő szóhasználatban is megnyilvánul. Többször a pedofil fogvatartottakkal együtt emlegetik az LMBTQ fogvatartottakat. Ez utóbbi részben adódhat abból, hogy mindkettőt védendő csoportnak látják, ugyanakkor a kontextusból a szexuális ori-

32 Huszár László: Roma fogvatartottak a büntetés-végrehajtásban. In: *Belügyi Szemle*, 1999/7-8., 124–133. o.

entáció miatt való differenciáláshoz, mint nevelői feladathoz való negatív hozzáállás is körvonalazódik:

Régen tudták a helyüket a „necces” bűncselekményesek. A pedofilok, homoszexuálisok régen meghúzták magukat. Most „használják a bűncselekményüket” – arra apellálnak, hogy úgymint megvédik őket a személyi állomány tagjai.

E véleményt azzal indokolják, hogy a különleges bánásmóddal, a védelemmel visszaélnék egyes fogvatartottak.

2.2. Problémák, konfliktusok kezelése

2.2.1. A fogvatartottak formális és informális érdekérvényesítő eszközei

A konfliktusok és fegyelmi vétségek kapcsán általános tapasztalat, hogy a börtönös körleteken több a konfliktus és a fegyelmi cselekmény. Ennek következménye, hogy van olyan fogvatartott, aki nem törekszik a fokozatváltásra, a „fegyházat szereti” – a fegyház körleteket kezelhetőbbnek tartja a személyi állomány is. Ezenkívül a nem dolgozóknál jóval gyakoribbak a konfliktusok – munka mellett kevésbé feszültek a fogvatartottak, vagy van mód a zárkán kívül levezetni a feszültséget. Sokak szerint a munkahelyteremtés rengeteg problémát megoldana a fogvatartottakkal kapcsolatban, és jóval elviselhetőbbé tenné a fogvatartottak számára a bv.-s létet:

Van, hogy egy 16 fős dolgozó zárkával nincs probléma, egy „unatkozó” 4 fős zárka viszont problémás.

A dolgozó és a nem dolgozó fogvatartott „ég és föld”.

Körletfüggő: a dolgozóknál nincs probléma, a nem dolgozóknál abból is konfliktus lesz, hogy az egyik fogvatartott szerint „bűdös a másoknak a lába”.

Sokan osztják azt a véleményt, hogy a fiatalokra jellemzőbbek az agresszív fegyelmi cselekmények – ez összhangban van jelen kutatás eredményeivel, mely szerint a fiataloknak több fegyelmi ügyük van, és magyarázhatja, hogy miért töltenek több időt magánelzárásban:

A fiatalok nem mérlegelnek, nem látják át a tetteik következményeit. Esetükben gyakoriak az egymás sérelmére elkövetett cselekmények.

Vannak olyan, bizonyos bűncselekménytípusokat elkövető, jellemzően iskolázottabb fogvatartottak, akiket jobb érdekérvényesítőnek tartanak, akikhez más módon kell viszonyulni:

Például a fehérgalléros bűnöző gondolkodik, de rá talán még jobban kell figyelni, mert ügyesen manipulálja a többi fogvatartottat, sőt a felügyelőt is akár.

A fogvatartotti eszközök széles repertoárját megemlítik. Az érdekérvényesítés enyhe formája, hogy próbálnak hatni a nevelők emberségére, „szimpátiakeltési kísérletekkel”. Eszköz a munka vagy más tevékenység „betagadása”. Fontos fogvatartotti eszköznek tartják az intézetek formális szabályainak, protokolljainak alapos ismeretét és a saját érdekeik mentén való kihasználását. Eszköz a rongálás vagy az önkárosítás is.

Azt mondják, hogy rosszul vannak, hasmenésük van; szétszedik a saját cipőjüket, hogy ne kelljen dolgozni, stb.

Azt mondják, hogy a haragosaik miatt akarnak zárkát váltani, miközben csak azért, mert a másik zárkában tudnának cigarettát szerezni.

„Rühes a fogvatartott. De miért rühes? Mert nem fürdik.”

Van olyan, hogy a fogvatartott direkt nem megy át a detektoros kapun, ha látja, hogy ott van a felügyelő felette, hogy mutassa, nem szokta meg, hogy át kell menni a kapun, azért, hogy „szarba hozza” a felügyelőt „bosszúból”, mert nem engedte át előző nap a másik zárkába öngyújtóért.

„Én szedem szét a szivacsot? Én pisálom le a WC falát?” A falcolás, a nyelés is eszköz.

Ezeket az eszközöket azonban jól ismerik a személyi állomány tagjai és az esetek többségében tudják kezelni őket. Beszámolnak nehezebben kezelhető helyzetekről, amikor a személyzet tudja, hogy a valós konfliktushelyzet és a fogvatartotti érdekek mások, mint aminek „hivatalosan látszanak”. Ugyanakkor mégis kötelességük a formális úton eljárni. Az ilyen szituációkban eszköztelennek érzik magukat, és úgy gondolják, hogy ezek a helyzetek gyengítik a fogvatartottakkal szembeni tekintélyüket és érdekérvényesítő képességüket:

Van olyan, hogy „befalcolnak csoportosan”, azért, hogy kikerüljenek az IMEI-be, és ott dohányt szerezzenek. Ilyenkor a bu.-s nem mérlegelhet, hogy áthelyezi-e őket, hiába egyértelmű a helyzet.

Ha találunk egy mobiltelefont, és valaki magára vállalja, hogy ő a tulajdonos – mert ezt dönti a zárkaközösség, vagy mert neki nincs vesztenivalója –, akkor őt kell szankcionálni. Hiába tudja a nevelő, hogy valószínűleg a másik fogvatartotté a telefon, nem tud mit tenni.

További nehezen kezelhető fogvatartotti eszköz a zsarolás, fenyegetés – ezt tekintik az érdekérvényesítés legszélsőségebb formájának. Ez is előfordul, attól függően, hogy mit lát a fogvatartott, meddig lehet elmenni valakinél.

A fogvatartottak érdekérvényesítési eszközeit értékelve elmondják, hogy a szabályok változásait a fogvatartottak számára előnyösnek, a személyi állományra nézve kedvezőtlennek látják: a szabályok (értve ez alatt a személyi állományra és a fogvatartottakra vonatkozó szabályozási környezetet és utasításokat) nagyobb mozgásteret adnak a fogvatartottaknak érdekeik érvényesítésére, amivel szerintük gyakran visszaélnék. Leghangsúlyosabb eszközként a személyzet feljelentését emelik ki, mellyel meglátásuk szerint az utóbbi időben bővült a fogvatartottak eszköztára. Ha fel is mentik őket a vádak alól, az ügyészségre járás miatti megbélyegzettség érzése, a befektetett idő és energia mégsem térül meg. Ezt ők a jogszabályi környezet változásának tudják be, noha kevés, a témát érintő jogszabályi változás történt az utóbbi időben. Inkább intézményi szintű szabályozásbeli változásról lehet szó, valamint arról, hogy a fogvatartottak gyakrabban alkalmazzák ezeket a korábban is meglévő eszközöket. Ezeknek az ügyeknek a kapcsán pl. az igazságszolgáltatás szereplői részéről is bizalmatlanságot tapasztalnak. Úgy látják, hogy a jogszabályok sem védik őket: „*a jogrendszer hibája*”, hogy a felügyelőnek kell bebizonyítania, hogy nem az történt, amit a fogvatartott állít, nem érvényesül az „ártatlanság vélelme”. Ennek kapcsán azt is megjegyzik, hogy a fogvatartottak érdekeit legalább civil szervezetek védik. A visszaélések tényét és a személyi állomány védtelenségét azzal illusztrálják, hogy elmondják: „*a jobb morálú*” fogvatartottak védik meg a személyi állomány tagjait, és mennek akár tanúskodni mellettük.

A fogvatartotti érdekérvényesítésnek megemlítik azt a nevelői és felügyelői munkát segítő aspektusát is, hogy a kisebb, egymás közötti konfliktusokat megoldják a fogvatartottak:

Sokszor a nevelő csak akkor érzékeli az eseményt, amikor zárkán belül nem tudják megoldani a dolgot a fogvatartottak.

Mindig van olyan fogvatartott a zárkán belül, akit elismernek, akitől elfogadják a döntést, mert például idősebb, tapasztaltabb.

2.2.2. A személyi állomány formális eszközei

A formális eszközökkel kapcsolatban (ti. fegyelmezés és jutalmazás) általános vélemény, hogy azok nem kielégítőek, és nem alkalmazhatóak megfelelően a nevelési és biztonsági célok elérésére. Ennek egyik okaként az azonos személyi feltételek mellett növekvő fogvatartotti létszámot és az adminisztrációs kötelezettségek szigorodását, valamint diszfunkcionális működését látják, melyek nehezítik az előírt feladatok végrehajtását, az eszközök hatékony használatát: az „érdemi munka” visszazorul az adminisztráció mögött. A kevés fogvatartottakra fordítható idő és a formális eszközök-höz kapcsolódó adminisztrációs teher ugyancsak az informális eszközök használatára ösztönöz azokban az esetekben, amikor van mérlegelési lehetőség.

2.2.2.1. A fegyelmi eljárás szempontjai

A fegyelmi eljárás indítása kapcsán a szabályokat nagyon meghatározónak látják, úgy élik meg, hogy nincs nagy mozgásterük e tekintetben:

Van, ami miatt muszáj megindítani a fegyelmi eljárást. „Sok mérlegelési lehetőségünk nincsen.” Ha betegsége hivatkozva megtagadja valaki a munkába állást, nincs mérlegelési jogkörük. Majd az orvosi vizsgálat dönti el, hogy okkal tagadta-e meg, és részesül-e fenyítésben. Rongálásnál is mindig kötelesek megindítani a fegyelmi eljárást.

Ugyanakkor sok minden miatt indul fegyelmi eljárás, amiből végül nem lesz fenyítés. Azt is hangsúlyozzák, hogy a nevelőnek és a felügyelőnek rendszerint csak a fegyelmi eljárások indításában lehet mérlegelési lehetősége, a fenyítési döntésekre nincs nagy ráhatásuk. A fegyelmi eljárások gyakorisága és a fenyítési döntések kapcsán megemlítik az intézeti adottságok (zárkanagyság, végrehajtási fokozat, rezsim nyitottsága, dolgozó fogvatartottak aránya, stb.) és az intézményi kultúra szerepét – utóbbiban a parancsnokot látják meghatározónak:

Ebben az intézetben nagy létszámúak a zárkák és nyitott a rezsim. Ezzel ellentétben egy 3-4 fős zárkás, fegyházas intézetben kevesebb a konfliktus – kevesebb a fenytés.

„Óriási különbségek vannak az intézetek között.” Ezt látják. A parancsnoki meghatározottság érvényesül.

Az, ami az egyik intézetben fegyelmi lapot eredményez, nem biztos, hogy a másikon is.

Véleményük szerint, ha külső, ügyészi beavatkozásra kerül sor neveléssel kapcsolatos kérdésekben, a döntések rendszerint nem a nevelői szándékot erősítik, inkább szűkítik a nevelő eszköztárát:

Volt olyan, hogy nem adott ki egy kondiengedélyt a nevelő, mert így akart hatni az adott fogvatartottra – másnap az ügyész felszólította őket, hogy adják ki az engedélyt.

Vannak, akik azt emelik ki, hogy bizonyos fogvatartotti csoportokkal szemben nem hatékonyak a rendelkezésre álló eszközök. Ilyenek a kedvezményből kizártak, egyes hosszú ítéletesek, a tényleges életfogytiglani szabadságvesztést töltők és a szenvedélybetegek, akik a fenytéssel egyáltalán nem motiválhatóak. A személyi állomány tagjai szerint ezek azok a csoportok, akiknek „nincs vesztenivalójuk” – velük szemben a leginkább eszköztelenek:

A „csontosra” [ti. aki nem bocsátható feltételes szabadságra] nincs hatással, ha fenytést kap, és van olyan fogvatartott is, aki a jelenlegi telítettség mellett örömmel megy magánelzárást tölteni, mert ott egyedül lehet. Sokszor a fogvatartott mentális állapota miatt nem lehet a magánelzárást végrehajtani. A többi fenytési forma se hatékony.

Ha van lehetőségük mérlegelni a fegyelmi eljárás megindítása kapcsán, akkor a 32. táblázatban felsorolt szempontokat veszik figyelembe.

32. táblázat

A fegyelmi eljárások indításának szempontjai

Korábbi formális fegyelmi előélet	<i>Volt-e már fegyelmi?</i>
Korábbi informális fegyelmi előélet	<i>Ha nem volt fenytése, de a háttérből irányít, és mindig épphogy csak megúsza a felelősségre vonást, az súlyosbító körülmény.</i>
A fegyelmi vétség elkövetésének körülményei	<i>Ha sok fogvatartott előtt történik az utasításmegtagadás, az súlyosabb vétség, mint ha nem.</i>
A fogvatartott reakciója a fegyelmi vétségre	<i>Ha bevallja a fogvatartott a fegyelmi vétség elkövetését, akkor enyhébb büntetésre számíthat.</i>
A fogvatartottra hatással levő külső körülmények (pl. családi helyzet, események, hírek)	<i>Ha kapott egy levelet a fogvatartott és zaklatott volt, azt figyelembe veszik.</i>

A fegyelmi eljárások kapcsán is fontos az egyéniesített mérlegelés. Ez alatt a fogvatartott személyét, bv.-s történetét, helyzetét és a vétség elkövetésének körülményeit értik. Néhányan megfogalmazzák, hogy az egyéni nevelői habitus is meghatározó a fegyelmi vétségek megítélésében. Fontos, hogy ez nem a személyes szimpátiát jelenti, sőt, annak szerepét kizárják. Ha valaki szigorú, az következetesen szigorú:

Ugyanaz a cselekmény az egyik fogvatartottnál 10 nap magánelzárás, míg egy másik fogvatartottnál 30 nap magánelzárás. „Emberekkel dolgozunk, nem gépekkel.”

Mindenki a saját személyisége szerint alkalmazza az eszközöket. A habitustól és a fogvatartotti állománytól függ.

Az a jó nevelő, aki, bárhová teszik, ugyanúgy jár el.

Nem mehet „pofára” a fegyelmezés.

„Érzelmeket nem szabad belevinni.” Ki kell zárni a személyes szimpátiákat és ellenérzéseket.

A legtöbben az elbírálás szempontjait a büntetés-végrehajtáson belül egységesnek, és minden intézetben hasonlóan gondolják:

Ez ugyanúgy működik minden intézetben. Hasonlóak a problémák és a reakciók. Ezt tudják, hiszen beszélnek egymással, illetve látják a gépben.

Ennek némileg ellentmond, hogy egy intézeten belül is megoszlanak a vélemények arról, hogy ki mit tekint súlyos fegyelmi vétségnek. Van, aki a fogvatartott-társ

bántalmazásánál, kényszerítésénél húzza meg a határt, egy másik résztvevő már az utasításmegtagadást is súlyos fegyelmi vétségnek tekinti.

2.2.2.2. A jutalmazás szempontjai

Néhányan az ösztönző eszközök szabályozás szintjén való beszűküléséről beszélnek. Úgy látják, hogy bizonyos eszközök korábban ösztönzőként voltak használhatóak a fogvatartottakkal való munkában, de mára beépültek a fogvatartottaknak járó szolgáltatások közé: egy sor dolog *„alanyi jogon jár, ami régen adható volt”*, például az előzetes letartóztatottak havonta kétszer fogadhatnak látogatót már. Elhangzik, hogy *„a fogvatartottnak kötelessége lassan alig”* – ezt a véleményt helyi szintű szabályozásbeli vagy „informális” protokoll szintű változások alapozhatják meg. Törvényi szintű változásokról a fogvatartottak fegyelmezése és jutalmazása kapcsán alig néhány kérdésben beszélhetünk.

A jutalmazással kapcsolatos döntések kapcsán elhangzik néhány radikális vélemény, mint, hogy *„a jutalmazás kimaradt a tanulmányaimból”*, vagy: *„reggeli, ebéd, vacsora” a jutalom*. Általánosságban azonban fontos ösztönzőnek tartják a jutalmat, egyrészt, mert *„reményt kell adni a fogvatartottaknak”*, másrészt, mert a jutalmaknak fontos szerepe van abban, hogy a fogvatartottak hamarabb szabaduljanak, ami a nevelők szerint a személyi állomány érdeke is: *„ha nem adunk nekik jutalmat, mindenki itt marad”*. A beszélgetések alapján a jutalmazást differenciáltabb eszköznek tartják, mint a fenyítést. Az adható jutalmak spektrumát kellően szélesnek látják. Jellemző fogvatartotti hozzáállásnak tartják, hogy a szabálykövető magatartás önmagában jutalmat ér – amivel a személyi állomány tagjai nem értenek egyet. Fontos szempont e döntésekben, hogy a fogvatartott tegyen erőfeszítést a jutalomért, próbáljon kitűnni.

Van, aki azt hangsúlyozza, hogy *„a nevelő a végén áll a sornak”* jutalmazás szempontjából, mert ő sokszor csak javaslatot kap a jutalmazásra – a fogvatartott sok jutalmat szerez a munkahelyen, eseményen, programon. Ha nincs valamilyen speciális körülmény (pl. fegyelmi ügy folyamatban), a nevelő rábólint a jutalomra. Van, aki viszont fontos mérlegelési szerepet tulajdonít a nevelőnek a jutalmazási döntésekben: a nevelő tudja, hogy mi az igazán ösztönző a fogvatartott számára. A nevelő választ a jutalmak közül, hogy *„a jutalom tényleg jutalom legyen”*. A jutalmazásban különösen fontos az egyéniesített döntéshozatal: *egyéni elbírálást igényel, hogy kinek mi a jó jutalom*. Vannak bizonyos kiváltságos jutalmak – mint a fegyelmi törlése –, amit egyesek csak abban az esetben alkalmaznak, ha nagyon jól ismerik a fogvatartottat.

Erre vonatkozóan van, ahol intézményi szintű, informális protokoll működik: csak akkor törölnek fenytést, ha már legalább egy éve az intézetben van a fogvatartott.

A jutalmazásra való egyenlőtlen esélyek kapcsán hangsúlyozzák a nem dolgozó fogvatartottak hátrányos helyzetét. Nekik aránytalanul kevesebb esélyük van a jutalomszerzésre. Ezt a szabályozásbeli hiányosságot próbálják nevelői eszközökkel kiegyensúlyozni, szabályozni a munkáltatói jutalmazást, és más típusú jutalmakat adni a nem dolgozóknak (pl. zárkafelelősi feladatok elvégzéséért, takarításért):

A munkáltatótól túl sok jutalmi javaslat jött. Ez előnytelen helyzetbe hozta az önhibájukon kívül nem dolgozó fogvatartottakat. Ezért szóltak a munkáltatónak, hogy ez túlzás. Lett egy belső megállapodás a munkáltatóval, hogy háromhavonta írnak jutalmi javaslatokat.

A jutalmazási egyenlőtlenségek kapcsán kiemelik az intézettípusok szerinti különbségeket is: az előzetesben lévő fogvatartott nem tud jutalmat szerezni, pl. mert nem tud dolgozni, nem tud közösségi programokon részt venni. A döntések alapos megfontolását és a jutalmazási esélyek szempontjából hátrányos helyzetű csoportok felé való kiegyenlítését fontos felelősségnek tartják. Ezt azzal indokolják, hogy a jutalmak meghatározóak a feltételes szabadságra bocsátással kapcsolatos bírósági döntésekben. A büntetés-végrehajtási bíró már csak a jutalmak számából ítél, és nem látja a mögötte meghúzódó okokat. A jutalmakhoz kötött mérlegelés az egyéni bírói attitűdökön is múlik:

Van, aki „kilóra méri” a jutalmakat. Ezért is fontos, hogy a személyi állomány tagjai belső fékeket húzzanak.

A jutalmazási hierarchia csúcsán lévő kimaradással és a rövid tartamú eltávozással kapcsolatos problémákról is beszélnek. Bár a nevelő csak javaslatot tehet erre – a döntés nem nevelői hatáskörbe tartozik –, hangsúlyozzák, hogy az ilyen esetekkel kapcsolatos, hiábavaló erőfeszítések és kudarcok érzékenyen érintik a személyi állomány tagjait. Sok esetben előfordul, hogy a környezettanulmányban megfogalmazott vélemény negatív képet ad a fogvatartottról, és sem a pártfogó, sem az intézet parancsnoka nem tartja biztonságosnak az eltávozást:

„Ami a környezettanulmányban visszajön, az sokszor gyalázatos”: fals címet adott meg a fogvatartott; a címen, amit megadott, egy összedőlt ház volt csak; a lakókörnyezete egyáltalán nem javasolta, hogy hazaengedjék; a hozzátartozói nem akarták, hogy hazamenjen; a rendőr nem támogatta indokolás nélkül, stb.

Ilyen esetekben a fogvatartottakat érzik felelősnek. Úgy érzik, hogy a fogvatartottak közvetítettek hamis képet vagy éltek vissza a jóindulatukkal: „*a dolog a fogvatartott részéről merő átverés*”. Tudják, ha nem várják őket haza. Ennek alátámasztására beszámolnak olyan esetekről, amikor megvalósult és kudarcra végződött a rövid tartamú eltávozás (leitta magát a fogvatartott vagy elverte a feleségét). Úgy gondolják, hogy a kudarcok nem befolyásolják negatívan a más fogvatartottak irányába való törekvéseiket:

Akit hazaengednek, példaként lehet a többiek elé állítani. „Aranyba csomagoljuk az ilyen fogvatartottat.”

A kutatási eredményekben tapasztalt két másik összefüggés: az életkor és a jutalmazás közötti pozitív kapcsolat, valamint a roma származás és a jutalmazás negatív összefüggése nem jelennek meg a beszélgetésekben. A fiatalok fogvatartottak kapcsán azonban elhangoznak olyan kritikák, melyekből arra lehet következtetni, hogy a fiatalabb fogvatartottak kevésbé felelnek meg a jutalmazás formális feltételeinek vagy az indirekt nevelői elvárásoknak; kevésbé vesznek részt olyan tevékenységekben, melyekért jutalom szerezhető, vagy kevésbé törekszenek a jutalomra:

„Nem érdekli őket a program, amit szerveznek nekik, lusták.”

A „kisördögök” nem akarnak mozizni, focizni egy idő után, „miközben kint azt se tudták, mi az, hogy mozi”.

2.2.2.3. A fenyítés és a jutalmazás egymáshoz való viszonya

A résztvevők a jutalmazási folyamatokat és döntéseket csak akkor hozzák összefüggésbe a fegyelmi eljárásokkal, ha éppen folyamatban van egy fegyelmi cselekmény elbírálása. Általánosságban próbálják egymástól függetleníteni, külön kezelni a két eszközt. Annak ellenére, hogy fegyelmi vétséget követ el egy fogvatartott, fontos ösztönző lehet számára a jutalom:

„Lehet, hogy simlis, de marha jól gitározik a fogvatartott”, így utóbbiért jutalmazza a nevelő.

A jutalmazás és fegyelmezés különválasztása az ellenkezőjére is igaz:

„Attól, hogy sok jutalma van, nem kell jobban szeretni” – lehet, hogy holnap pont ő követ el fegyelmi vétséget, akár azért, mert meg akar felelni a többi fogvatartottnak.

2.2.2.4. A fenyítés és a jutalmazás intézményi meghatározottsága

Összhangban a kutatási eredményekkel mind a fegyelmezés, mind a jutalmazás gyakorlataiban jelentős különbségeket tapasztalunk a három intézet között. A résztvevők úgy vélik, hogy fontos az intézményi adottságok, körülmények és az intézményi kultúra szerepe a formális eszközök használatában. A következőkkel magyarázzák az intézetek közötti különbségeket a fegyelmi eljárások gyakoriságában (bizonyos körülmények összefüggésben vannak egymással):

33. táblázat

A fegyelmi eljárások gyakoriságára hatással levő körülmények

Fogvatartotti összetétel előzetes vagy letöltő ház fiatalkorú vagy felnőtt ház fegyház vagy börtön	<i>Különbözik az előzetes és a letöltő ház: „előzetesben sokkal inkább agyalnak, sokkal inkább idegesek” a fogvatartottak, nem tudják, mire számíthatnak. Rengeteg a fegyelmi ügy a fiatalkorúakat fogva tartó intézetben, és több vétséget is követnek el.</i>
Intézet differenciáltsága a végrehajtási fokozat szerint – ezzel összefüggésben a fogvatartottak differenciálása, nyitott vagy zárt rezsim	<i>Egy intézetben, ahol nagy létszámúak a zárkák és nyitott a rezsim, több a konfliktus, mint egy 3-4 fős zárkás, fegyházas intézetben. A megyei házakban azokat, akiknek jogerőssé válik az ítélete, és nem problémásak, ki lehet venni munkára, és így ott tartani az intézetben. Míg azokat, akik problémásak, és jogerőssé válik az ítéletük, egyből „dobják fel” Budapestre. Van, ahol az épületek között önállóan mozognak a fogvatartottak, kevésbé kontrolláltak. Itt több a konfliktusra a lehetőség.</i>
Zárkanagyság	<i>A nagy létszámú zárkánál több a konfliktus, különösen a jelenlegi telítettségénél.</i>
Nevelési csoportok nagysága (a személyi állomány terheltsége)	<i>Ahol 150-200 fő jut akár a személyi állomány egy tagjára, ott több a fegyelmi.</i>
Dolgozó fogvatartottak aránya	<i>Ahol sok a dolgozó, ott kevesebb a konfliktus, több a jutalmazás. Más egy olyan vidéki intézet, ahol a fogvatartottak kétharmada dolgozik, és átlag 4-5 éves büntetéseket töltenek, mint itt, ahol 10-12 éves átlagbüntetéseket töltenek. A munkára kivonuláskor és bevonuláskor sok fogvatartottat mozgatnak – ez konfliktusforrás: a haragosokat hiába különítik el, úgyis összefutnak.</i>
A parancsnok személye, és az ahhoz kapcsolt intézményi kultúra	<i>Egyik helyen más büntetést kap a fogvatartott egy adott cselekményért, mint a másikban. Van az „odaköszönt valakinek” és a „fehér póló volt rajta” típusú fegyelmi vétség, amiért lehet, hogy egy adott intézetben nem kap semmit, máshol viszont fegyelmi fenyítés jár érte.</i>

A jutalmazásnál a fenyítéshez képest is erőteljesebb intézményi meghatározottságot érzékelnek a személyi állomány tagjai:

Ez intézeti szinten szabályozott. Van olyan intézet, ahol havonta jutalmazhatnak, és van olyan is, ahol havonta kétszer. Utóbbit van, ahol túlzásnak tartják – úgy vélik, ott az a parancsnoki elvárás, de a saját intézetükben nem ez.

Egy intézetben elmondják, hogy szabályozott metodika, egységes rendszer van, minden hónap X. napja után kell elbírálniuk a javaslatokat.

Egy intézetben belül a beszélgetés résztvevői jellemzően egyetértenek a tekintetben, hogy milyen gyakran ésszerű jutalmazni, az egyes intézetek között azonban jelentős különbségek vannak: van, ahol a havi rendszerességű jutalmazást tartják ésszerűnek, van, ahol háromhavonta jutalmaznak („*azért bizonyítson a fogvatartott*”). A három intézetből kettőben reflektálnak az intézetek közötti különbségekre a résztvevők. Mind a nagy eltérések a három beszélgetésben említett gyakorlatok között, mind a személyi állomány véleménye e különbségekről a jutalmazási döntések mögötti erőteljes intézményi meghatározottságot valószínűsítik. Ennek egyik okát a körülményekben kereshetjük (előzetes vagy letöltő ház, dolgozók aránya, programok/képzések száma), másik okát a parancsnok által (is) meghatározott intézményi kultúrában. Fontos megjegyezni, hogy a személyi állomány tagjai nem tartják szerencsésnek az erős intézményi meghatározottságot. Egységes fenyítési és jutalmazási protokollok kialakítását javasolják.

2.2.3. A személyi állomány informális eszközei

Mindhárom intézetben azt az álláspontot képviselik a résztvevők, hogy a fogvatartottakkal szembeni konfliktusokban az informális, indirekt eszközök hatékonyabban működnek és gyakrabban használják őket, mint a hivatalos fenyítési eszközöket. Ezt részben pozitív okokkal – az informális nevelési gyakorlatok hatékonyságával – magyarázzák, részben negatív okokkal: a fenyítéshez kapcsolódó adminisztrációs terhek tovább növelik a nem közvetlenül a fogvatartottakkal való munkára fordított időt:

Nagyon sok adminisztrációval jár a kényszerítő eszköz alkalmazása.

Naponta húsz fegyelmi lapot is ki lehetne állítani [többi résztvevő: akár többet is], de van, hogy „inkább leküldi őket cigarettacsikket szedni az udvarra”, ami lehet, hogy rosszabb is a fogvatartottnak, mert a többiek „csicskának tekintik emiatt”.

Ennek kapcsán néhányan azt is megjegyzik, hogy noha az informális nevelési eszközök jobban használhatóak a fogvatartottakkal szembeni érdekérvényesítésben, ezzel nincs összhangban a feletteseik igénye, akik a formális eszközök használatát várják el tőlük, és az alapján értékelik a munkájukat. Ez felveti annak kérdését, hogy megfelelően differenciáltak-e a rendelkezésre álló eszközök a jogszabályok szintjén. A beszélgetésekben a 34. táblázatban bemutatott informális eszközöket említik.

34. táblázat

A beszélgetésekben említett informális eszközök típusai

A fogvatartottakkal való bánásmód informális eszközeinek említett típusai	Példák az eszközök használatára
Verbális ráhatás eszközei	<i>A jogaikat nagyon tudják. Emlékeztetni kell őket a kötelességeikre.</i>
Tekintély Következetesség	<i>Jó, ha tisztelik valamiért a személyi állomány tagját, mert neki így sokkal több eszköze lesz, és lehet, hogy elég egy probléma megoldásához pár szót mondania. „Én rongyosra tépem a számat.”</i>
Személyes jellemzőkhöz és emberi tényezőkhöz kapcsolódó eszközök	<i>„Eszköz az emberi hiúság is.” Nőként erre lehet apellálni a férfiaknál. Például azt mondja a nevelőnő a fogvatartottnak, hogy „jobban áll magának, ha nincs borostája”, és ezzel éri el, hogy megborotválkozzon, nem fegyelmi lap kiállításával. A felügyelők esetében a férfi és férfi közötti „férfiszolidaritás” tud eszköz lenni. Nőknél eszköz például az anyaságra apellálás – elkezdnek mesélni a gyerekeikről a fogvatartottak, és már el is felejtik, hogy problémájuk volt. A fiatalokat a kapcsolattartással lehet „megfogni”.</i>
Zárkaelhelyezés mint eszköz	<i>Áthelyezik a fegyelmi cselekményt elkövető fogvatartottat másik zárkába.</i>
A tárgyi környezettel és tevékenységekkel kapcsolatos ösztönző és tiltó eszközök	<i>„Büntetésként” kiveszi a személyi állomány tagja a tv-t a zárkából vagy leviszi a zárkát takarításra. Nem adnak ki egy kondiengedélyt, mert így akarnak hatni a fogvatartottra.</i>
Együttműködés a többi fogvatartottal bizonyos típusú konfliktusok megoldásában	<i>Például ha nem hajlandó fürdeni valamelyik fogvatartott, abban az esetben „azért a csoportdinamika hat”. Van olyan, akinek ad két cigit a zárkatársa, és akkor hajlandó megfürdeni.</i>
„Egyéniesített”, problémára szabott bánásmód	<i>Az egyik fogvatartott állt egy pengét a szeméhez tartva, és azt mondta, hogy ki akarja vágni a szemé mögül a „kamerát”. A nevelő menet közben magához vette a tv távirányítóját, és a helyszínre érve azzal „kikapcsolta a kamerát” – ettől a fogvatartott megnyugodott, és letette a pengét.</i>

2.3. A zárkaelhelyezés szempontjai

A zárkára helyezés és a zárkák közötti mozgatás kapcsán a személyi állomány tagjai hangsúlyozzák, hogy ez „*nagyon bonyolult dolog*”, és sok szempontot szükséges mérlegelni. Jellemzően ugyanazokat a szempontokat sorolják a három intézetben a zárkák közötti mozgatás indítékaiként. Részletes információt adnak arról, hogy milyen, az iratokból nem látható szempontok állhatnak egy-egy zárkaelhelyezési döntés háttérében vagy a mögött, hogy jelentős különbségek vannak az intézetek között a zárkaváltások számát illetően.

A zárkaelhelyezésnél figyelembe vett körülmények között legfontosabb szempontként mindenhol a munkavégzés tényét és a munkáltatás jellegét említik első helyen. Emellett fontos szempont a fogvatartott életkora, hogy vannak-e kinti kapcsolatai, vannak-e a büntetés-végrehajtási intézeten belüli kapcsolatai (megelőzendő a bűntársak összekerülését), milyen az egészségi állapota, milyen a büntetés-végrehajtási intézetbeli előtörténete, az, hogy első büntényes-e a fogvatartott, a visszaesés foka, a bűncselekménye jellege, vagy az, hogy dohányzó vagy nem dohányzó:

Az egyéniesítés után kellene újracsoportosítani a fogvatartottakat, és ehhez sokkal kisebb körletrészek kellenének.

Homogén zárkákat kellene létrehozni pl. életkor, az elkövetett bűncselekmény, illetve annak alapján, hogy impulzív vagy nyugodt természetű-e a fogvatartott.

Az első büntényeseket és a visszaesőket is el kellene különíteni, mert különben a visszaeső „tanítja” az első büntényest.

Az összetett probléma és a sok szempont ellenére a jelenlegi személyi és tárgyi feltételek között nincs mód kellően differenciálni és a sorolt szempontokat mind tekintetbe venni a döntéseknél. Ebből is adódhat az, hogy a büntetés-végrehajtási intézetbe kerüléskor gyakrabban alakulnak ki zárkakonfliktusok, és a zárkaelhelyezési döntésben való szűk mozgástér és a szempontok mentén való differenciálás korlátai miatt gyakoribbak a befogadást követő zárkaváltások. A befogadás idején a formális protokoll is tartalmaz zárkaváltásokat: *egyből a bekerülés után vagy öt zárkát végigjárnak a fogvatartottak.*

A zárkák közötti mozgatásban nagy intézetenkénti különbségek lehetnek, intézményi adottságoktól függően. Ebben leginkább a büntetés-végrehajtási intézet nagyságát és differenciáltságát (alegységek kapacitása, intézet telítettsége, rezsimek típusai), valamint a munkavégzés tényét (vannak-e dolgozók) és fajtáját (ti. idény-

munkák vagy folyamatos munkaviszony) látják meghatározónak. Egy olyan intézetben, ahol sok a dolgozó és idényszerű munkák vannak, melyek gyakran változnak, sok a mozgató:

Az alapvető szempont az elhelyezésnél ebben az intézetben a munkáltatás, a fogvatartottak mozgatója, a kivonulások miatt. Mások kelnek, egyszerre praktikus őket mozgató. Van, hogy csak egy-egy zárka jut egy-egy munkaterületre.

Nem a fogvatartottak kéri, hogy másik munkaterületre kerüljenek, hanem a külső körülmények miatt alakul így. Például vannak idénymunkák, arra át kell csoportosítani fogvatartottakat, és így át kell szervezni a zárkákat, vagyis emiatt másik zárkába kerülhetnek az érintett fogvatartottak.

Ha egy területnek megnő a kapacitása, sok a megrendelése, akkor megint át kell csoportosítani és helyezni fogvatartottakat.

2.3.1. Egyes fogvatartotti csoportok zárkaelhelyezési szempontjainak specialitásai

2.3.1.1. A fiatalok elhelyezése

A fiatalok esetében – talán részben éppen a családi háttér rendezetlensége miatt – erősebbnek tartják az egyéb kötődések szerepét: a környezetet, ahonnan származnak, vagy a közös javítóintézeti múltat. Külön csoportba tartoznak a „Szőlő utcaiak”, az „aszódiak”, a „borsodiak”, a „pestiek”. Ez a szempont befolyásolhatja a zárkaelhelyezést.

2.3.1.2. A nők elhelyezése

A női fogvatartottak érzékenyebbek a zárkaközösségre, a nők között gyakoribbak a zárkaelhelyezéssel kapcsolatos problémák:

„A tetvest, rühest megbélyegzik a nők például, és nem lehet visszahelyezni ugyanabba a közegbe.”

2.3.1.3. Az „érzékeny” bűncselekmény elkövetése miatt elítéltek elhelyezése

A beszélgetések résztvevői kiemelik, hogy vannak bizonyos típusú bűncselekmények, amelyekre különösen érzékeny a fogvatartotti közösség. Abban, hogy melyek ezek,

megoszlanak a vélemények. A kiskorúak sérelmére elkövetett bűncselekményekkel, a nemi erőszakkal és a pedofíliával kapcsolatban egybehangzó a vélemény – ezeket erőteljesen szankcionálja a börtönközösség. A nők sérelmére elkövetett bűncselekmények kapcsán van, aki úgy véli, hogy hasonló a helyzet, és van, aki úgy látja, hogy ez változott: „*a nők ellen elkövetett bűncselekmény az már rég nem számít neccesnek*”. Az ilyen bűncselekményekkel érkező fogvatartottak elhelyezése különösen nehéz és nagy körültekintést igénylő feladat.

2.3.1.4. A szexuális orientáció kérdése zárkaelhelyezésnél

További fontos szempont a zárkaelhelyezésnél, ha a fogvatartott „*identitása eltérő a szokványtól*”. A moderátor kérdésére, hogy a nemi identításra gondol-e a megszólaló, a válasz: „*Igen, természetesen.*” Ugyanakkor úgy tűnik, elsősorban a szexuális orientációt értik ez alatt. Az LMBTQ fogvatartottak elhelyezése gyakran problémát okoz a zárkaközösségben. Jellemző, hogy nem fogadják el ezeket a fogvatartottakat, különösen, ha homoszexuális kapcsolat alakul ki egy zárkában. Ezeknek a konfliktusoknak a kezelésében is van szerepe a mozgatásnak:

Két fogvatartottról kiderült, hogy „úgy élnének, mint ember meg asszony” a tízfős zárkában, de ezt nem engedhetik meg. A többi fogvatartottra tekintettel sem, hiába kritizálta ezt egy alapítvány. Kétfős zárkába se rakhatják össze őket, mert az is diszkrimináció. Ha egy férfi fogvatartott esetében az „asszony” Kalocsán van, akkor sem költöztetik őket össze egy zárkába.

A zárkaközösség érzékenységet a homoszexualitással szemben különösen a női fogvatartottakkal dolgozók emelik ki:

A fogvatartott azt mondja, hogy ő egy „tisztességes asszony”, és nem hajlandó egy leszbikusal egy zárkában lenni. A leszbikus fogvatartottnak „olyan közeget kell keresni, ami elfogadja őket”.

2.3.2. A személyi állomány véleménye a zárkaváltásokról

A gyakori zárkák közötti mozgatást a nevelők és a felügyelők egyaránt „kényszermegoldásnak” látják, melynek kiemelik a negatív hatását a fogvatartottakkal való munkára:

„Abszolút ellentétes a nevelés alapelvével.” „Utópia, hogy végigvigyük egy fogvatartottat.”

„Egészen más volt a helyzet [régebben], mint most, mikor pörögnek a fogvatartottak a kezéd között.”

„A fogvatartottaknak megszáradni sincs idejük egy-egy körleten.”

Úgy gondolják, hogy a mozgatás kényszere miatt nem tudja a nevelő megismerni a fogvatartottat és a fogvatartott megismerni a nevelő követelményszintjét. Kisebb telítettség mellett volt idő kitapasztalni, hogy lehet egy adott fogvatartottra hatni. Régen a fogvatartottak – különösen az első büntényesek – kötődtek is a nevelőhöz és jó érzés volt a személyi állomány tagjainak, mikor egy általuk végigkísért fogvatartott szabadult. A stabil nevelési csoportok kedveztek a nevelői munkának. A gyakori mozgatás megnehezíti a nevelő és a felügyelet közötti együttműködést is. Ennek kapcsán fontos megjegyezni, hogy ez – véleményük szerint – csak bizonyos típusú büntetés-végrehajtási intézetekre jellemző.

Azzal kapcsolatban is megoszlanak a vélemények, hogy célszerű-e időnként „megforgatni” a fogvatartotti állományt. Vannak, akik úgy látják, hogy időnként „át kell mozgatni a zárkákat” – mert hosszú ideig stabil zárkaközösségekben könnyebben „lavíroznak” a fogvatartottak és nehezebb átlátni a viselkedésüket. Mások azzal érvelnek, hogy a túl stabil fogvatartotti hierarchiák, szerepek kialakulását megakadályozandó célszerű néha fellazítani a zárkaközösségeket. Más résztvevők ellentétes véleményen vannak: szerintük a fogvatartotti hierarchia stabilitása kedvez a személyi állománynak – éppen azt tartják a munkájukat nehezítő körülménynek, ha felborul a hierarchia. Ugyanakkor abban általános az egyetértés, hogy a zárkaközösségek összezásának „szélsőséges formája” beavatkozást igényel:

Előfordul, hogy kialakulnak annyira zárt zárkaközösségek, hogy nem is akarnak már új embert beengedni a fogvatartottak a zárkába.

Ha egyéb, külső körülmény (munkahelyváltás, fokozatváltás, új befogadás, egészségügyi állapot, stb.) nem indokolja, akkor abban az esetben rendezik át a zárkaközösséget, ha egy adott zárkában gyakoriak a kisebb súlyú fegyelmi vétségek. Ilyenkor azonban alaposan fel kell tárni, hogy mi ennek az oka, és lehetséges megoldás lehet a másik zárkába helyezés. A beszélgetések résztvevői azt is fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy a fogvatartottak gyakran visszaélnak a zárkaváltás lehetőségével:

Folyton költöznének. Manipulatív módon próbálják elérni, hogy elköltöztessék őket. Azt mondják, hogy a haragosaik miatt akarnak zárkát váltani, miközben azért, mert a másik zárkában tudnának cigarettát szerezni.

Az egyik résztvevő úgy nyilatkozik, hogy ő általában megpróbálja „húzni”, kitolni kicsit a költöztetést, és ez be szokott válni: az esetek egyharmadában megoldódnak a problémák, és meggondolja magát a fogvatartott.

2.4. Személyi állományon belüli együttműködés

Egy kérdésblokkban kitértünk a személyi állomány tagjai közötti, valamint a büntetés-végrehajtási intézetek közötti együttműködésre, mint olyan körülményre, mely befolyással lehet a fogvatartottakkal való bánásmódra.

A résztvevők általánosan elengedhetetlennek tartják a napi szintű egyeztetést a nevelők között, valamint a nevelők és a felügyelet között. Utóbbi azért is fontos, mert utóbbiak a fogvatartottak napirendjének más szakaszára látnak rá és más forrásaik vannak az információszerzésre: a felügyelő pl. hallja a telefonbeszélgetéseket, mikor ellenőrzi azokat, a nevelő viszont látja a fogvatartottak levelezését.

Egy-egy intézeten belül megegyeznek a vélemények azzal kapcsolatban, hogy jól működik-e a nevelők közötti, illetve a nevelők és a felügyelet közötti kommunikáció. Az intézetek között megoszlanak a vélemények: van olyan intézet, ahol kielégítőnek tartják a kommunikációt, de van, ahol elégtelennek érzik, különösen a különböző körletek között. Arról számolnak be, hogy csak az egy körleten/szinten szolgálatot teljesítő felügyelők és nevelők tudnak egymással kommunikálni. Van, hogy hónapokig nem látják egyes kollégáikat. Az intézményen belüli együttműködés kapcsán mindenhol előkerülnek a személyi állomány létszámával és összetételével kapcsolatos problémák: az egyeztetésre a jelenlegi feltételek között kevesebb lehetőség van, mint kellene. Azokban a büntetés-végrehajtási intézetekben, ahol a fent leírt körülmények miatt gyakori a zárkák közötti mozgatás, fontosabb lenne az egyeztetés (változó állománnyal még nehezebb kezelni 100-150 fős nevelési csoportokat).

Több, a felügyelői állományhoz kapcsolódó probléma nehezíti a nevelők és a felügyelet közötti együttműködést és a fogvatartottakkal való munkát: az intézetekben nagy a felügyelői fluktuáció és bizonyos helyeken a létszámhiány. Betöltetlenek

a státuszok és a meglévő állomány látja el a hiányzó tagok munkakörét. Ez ilyen telítettségi arányok mellett komoly kihívás a személyi állomány számára és megváltoztatja a felügyelet betanításának hagyományos módszereit:

Tizenhét éve itt dolgozók mentek el. „Már meg sem tanulja a felügyelők nevét”, majd akkor megkérdezi, hogy mi a neve, ha már itt van egy éve.

Nincs idő tanítani a személyi állomány új tagjait, pedig kellene: arra, amit csak a gyakorlatban lehet felszedni.

Régen össze lehetett ülni, több idő volt arra, hogy megbeszéljék a dolgokat, hogy például „én így jártam”. Ennek a kezdő kollégák tanításában is volt szerepe. Ez hiányzik. Nincs rá mód.

További probléma, hogy a felügyelői létszámihiány mellett nehezebb megvalósítani a nevelők és a felügyelet közti egyeztetést, amire tapasztalatlan felügyelői állomány mellett még nagyobb szükség lenne. A fogvatartottak *kihasználják, ha rossz az információáramlás*. Ilyenkor alakulnak ki az olyan helyzetek, hogy hamisan állítják az egyik kollégának, hogy a másik megengedett valamit.

Előkerül az együttműködés témájának egy olyan aspektusa, amely közvetlenül kapcsolódik az egyenlő bánásmód kérdéséhez: az „informális”, az iratok szintjén nem megjeleníthető kommunikációs mechanizmusok fontosak, ha egy intézeten belüli áthelyezésről van szó. Két nevelő között fontosak a „*másságról*” (értsd: homoszexualitásról), és a biztonság szempontjából fontos információkról (pl. szuicid hajlamról, fegyelemsértésről, korábbi bűnvádi eljárásokról) való *informális egyeztetések*. De ha trauma érte a fogvatartottat, az is fontos információ. Az egyeztetésnek még nagyobb jelentősége van, ha ez az áthelyezés oka. A nevelők szerint ezek az informális jelzések a fogvatartott védelmét szolgálják. A nevelők közötti információcserének a magasabb szintű jutalmazási döntésekben is szerepe van:

Nevelőváltásnál átadják egymásnak az információkat folyamatban levő magasabb szintű jutalom esetén (pl. hogy kértek környezettanulmányt a rövid tartamú eltávozáshoz), „nem a nulláról kezdik újra a dolgot”.

Olyan helyzetekben, ahol a fogvatartott formális státusza változik, mint a fokozatváltás, vagy a speciális csoportba kerülés, természetesen hivatalos úton osztják meg az információkat.

Az intézetek közötti információáramlásról azt mondják, hogy más intézetből nem kapnak informális információt és ők sem adnak ilyen jellegű információt. Ilyenkor valamilyen módon írásban kell megfogalmazni a problémát:

Mert minden dolgot nem írhatnak le a gépbe a személyiségi jogok védelme miatt. Például a „másság” cizelláltan megfogalmazható, és ha ez az átszállítás oka, akkor le is kell írni cizelláltan. De elővigyázatosnak kell lenni, mert „otthon akár ki is tagadhatják a fogvatartottat”, ha egy másik fogvatartott ezt megtudja, és kiderül.

2.5. A nevelői és felügyelői munka megítélésével kapcsolatos vélemények

2.5.1. A nevelői, felügyelői munka értékének mérésére szolgáló eszközök

Ennek kapcsán a személyi állomány tagjai a szakmai munka értékére irányuló, létező mérőeszközök elégtelenségéről, a megfelelő mérőeszközök hiányáról szóló véleményüknek adnak hangot. A nevelői munka minőségét szerintük a fegyelmi lapok száma alapján mérik, ami nincs tekintettel az informális eszközök használatára vagy hatékonyságára, sem arra, hogy a különböző típusú fogvatartottakkal való munka nem egyenértékű kihívást jelent, és más típusú problémák kapcsolódnak hozzá (kiemelt, nehezen kezelhető csoportok, pl. fiatalkorúak, nem dolgozók, gyógyító-nevelő csoport). Ez azzal kapcsolatban vet fel kérdéseket, hogy mire adnak választ jelen kutatás kérdései, és mik azok az informális mechanizmusok a nevelői és felügyelői munkában, melyek más eszközökkel kutathatók.

„Húsz problémás fogvatartott felér kilencven nem problémással.”

Nem jó, hogy a fegyelmi lapok száma alapján mérik a szakmai munkát, miközben lehet, hogy arról van szó, hogy épp érkezett egy „problémás” fogvatartott.

Az aktuális tárgyi és személyi feltételek között úgy vélik, nincs jó mérőeszköz a munkájuk minőségének alapos értékelésére. Ez összefügg azzal, hogy ezek között a feltételek között nem tartják végrehajthatónak a feladataikat: úgy látják, hogy ha a formális (elsősorban adminisztrációs és a formális eszközök használatához kötődő) elvárásokat teljesítik, az a nevelési feladat rovására megy. Egymással ellentétes a két cél – ezért a teljesítmény mérésére nehéz jó eszközöket kidolgozni.

„Vagy betartjuk a határidőket, vagy érdemi munkát végzünk.”

„A számítógépet etetni kell”, ami egy „szenvedés, kínlás”. „Amit nem írsz le, az meg se történt” – a leírtak alapján ítélik meg a munkájukat, miközben nincs mód, idő leírni az érdemi munka jelentős részét.

2.5.2. Megítélés a büntetés-végrehajtási intézményrendszer és a társszervek részéről

A nevelők és a felügyelők elmondják, hogyan látják munkájuk megítélését a különböző szintű felettesek, a parancsnokok és az országos parancsnokság részéről. Többen bizalmatlanságot éreznek a munkavégzésükkel és a hozzáállásukkal kapcsolatban, ami – megítélésük szerint – a szabályozásban és a konkrét helyzetekre adott reakciókban egyaránt megnyilvánul. A szabályozásra példa, hogy nem lehet náluk mobiltelefon bizonyos munkakörökben. Ez számukra a velük szembeni bizalmatlanságra utal, és negatívan befolyásolja személyes közérzetüket is:

Talán soha nem érik utol, ha beteg a gyereke, mert akkora az intézet vonalának leterheltsége. Miért feltételezik a bv.-sről, hogy oda fogja adni a mobilját a fogvatartottnak? „Nem lesz olyan hülye.”

„Ha valaki a személyi állomány tagjai közül megbukik, akkor azt mindenkire ráhúzzák.”

Ha az intézetben mobiltelefonokat találnak, arra véleményük szerint többféle reakció adható. Levonható lenne az a következtetés is, hogy hatékonyan végzik a munkájukat a személyi állomány tagjai, mert megtalálják a telefonokat. Tapasztalataik szerint azonban ezzel a leggyakrabban ellentétes a reakció: a mobiltelefonok előkerülése kapcsán azt feltételezik, hogy korruptak a felügyelők, és ellenőrzésre kerül sor olyankor is, amikor pedig más módon is bekerülhetett a készülék.

Példaként merül fel a bizalmatlanságra az is, hogy időről időre „megforgatják” a személyi állományt az intézeten belül (vagyis pl. más szolgálati helyre kerülnek a felügyelők) – ez a résztvevők szerint gátja annak, hogy valóban megismerjék az adott szinten/körleten a fogvatartotti állományt, és ésszerűtlen is: *„aki korrupt, az mindenhol az”.*

Többen hangsúlyozzák, hogy bizalmatlanságot és a megbecsülés hiányát tapasztalják az igazságszolgáltatás intézményei és a rendvédelmi szervek felől is:

Volt olyan, hogy nem adott ki egy kondiengedélyt a nevelő, mert így akart hatni az adott fogvatartottra – másnap már jött az ügyész, hogy adják ki az engedélyt.

„Ha a rab elköhinti magát, már mindenki ugrik.”

„Lekurvázták a nevelőt, a rendőrség meg azt mondta erre, hogy ezt nekünk el kell viselnünk.”

2.5.3. Társadalmi megítélés

Általánosan negatívnak tartják a nevelői és felügyelői munkakör társadalmi megítélését. Úgy érzik, hogy a társadalom nincs tisztában azzal, hogy ők milyen körülmények között dolgoznak, és jellemzően nem is kíváncsiak rá. Ez véleményük szerint nincs összhangban azzal a társadalmi felelősséggel és áldozattal, melyet a munkájuk során vállalnak. Különbséget látnak Budapest és a vidéki intézetek között. Úgy gondolják, hogy vidéken van a büntetés-végrehajtásban való munkának „hagyománya”, ismertsége, és jobban megbecsülik ezt a szakmát.

„Azt szeretném, hogy végre visszakapjuk a társadalomtól, amit beáldoztunk.”

Azt szeretné, hogy a börtönfalakon kívüli társadalom tudja, hogy „ahhoz, hogy ők nyugodtan aludjanak, ahhoz a smasszer kell, akiknek ez a vérébe kerülhet”.

Egyszer jött összesen az elmúlt négy évben egy kicsi médium azzal, hogy a „smasszerokról akar írni”.

Úgy gondolják, szinte egyedül a büntetés-végrehajtás dolgozóira hárul az a feladat, hogy a fogvatartottakat visszavezessék a társadalomba. Mind a visszailleszkedéshez szükséges társadalmi feltételeket, mind a szociális segítő szakmák részéről való szerepvállalást elégtelennek tartják:

„Most egy villamosjeggyel” várja a szabaduló fogvatartottakat a társadalom.

Kevés a félutas ház. A pártfogó nem nagyon jár be az intézetbe.

A beszélgetésekben reflektálnak a külső megfigyelők által szerzett információkra és azok társadalmi véleményformáló szerepére is. A külső megfigyelőket fontosnak

tartják, mert ők viszik a „bv.-k hírért” a társadalom felé. Ezért tartanák szükségesnek, hogy a megfigyelők a személyi állománynak a fogvatartottakkal napi szinten kapcsolatban levő tagjaitól is szerezzenek információt a bv.-s körülmények vizsgálatakor az intézetek vezetése és a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága mellett. Ennek hiányát érzik és kifejezik együttműködési szándékukat. Úgy gondolják, hogy bizonyos kérdésekben más típusú információk szerezhetők a személyi állománytól a tárgyi és személyi feltételekről, vagy a fogvatartottakkal kapcsolatos döntésekről. (Például, hogy *„azért nincs rendes szivacsja egy fogvatartottnak, mert széttépi”* vagy *„azért rühös a fogvatartott, mert nem fürdik”*.) Megismerhetőek az egyes döntések mögötti megfontolások szempontjai – melyeket maguk a döntések (fegyelmi, jutalom, zárka-elhelyezés) már nem tartalmaznak. Véleményük szerint ez hozzájárulna ahhoz, hogy a társadalomnak valósabb képe legyen a büntetés-végrehajtásban dolgozók munkájáról.

2.5.4. A személyi állomány munkakörülményekkel kapcsolatos saját megítélése

A munkakörülményeik kapcsán újra előkerül a létszámhiány, mint a legfontosabb, a munkát befolyásoló negatív tényező. Ez közvetetten kihat a fogvatartottakkal való bánásmódra is. A nevelők, felügyelők feszültek, mert nem tudnak időben megebédelni vagy kimenni cigarettázni, mert nincs váltás. Ennek kapcsán megemlítik, hogy *„több ezer túlóránk van, amivel nem foglalkozik senki”*.

A munkavégzés feltételei között előkerülnek az egészségi ártalmak: felmerül a rossz minőségű *„műanyag egyenruha”*, ami többeknek bőrirritációt okoz. Sok helyzetben érzik úgy a személyi állomány tagjai, hogy védtelenek a fogvatartottakkal való munkához kapcsolódó egészségi ártalmakkal, veszélyekkel szemben. A nem dohányzó fogvatartottak számára adott a nem dohányzó zárka, de a nem dohányzó nevelőnek kötelessége a dohányzó zárkába is bemenni. Ha ágyi poloska van az intézetben, az a személyi állományt is veszélyezteti, előfordul olyan eset is, hogy a ruhával hazaviszik a poloskát. Régen volt a fogvatartottak számára kötelező hepatitis- és HIV-szűrés. Ennek visszaállítása véleményük szerint növelné az állomány biztonságérzetét.

A jelenlegi, egy nevelőre és felügyelőre jutó fogvatartotti létszámok mellett és munkakörülmények között elengedhetetlennek tartanák a rendszeres szupervíziót (amire a legtöbb helyen nincs, vagy csak alkalmasszerűen van lehetőség), vagy a sokkal rendszeresebb és mindenki számára elérhető rekreációs lehetőségeket. Ezekkel a körülményekkel összefüggésben tárgyalják a büntetés-végrehajtás alacsony állomány-megtartó képességét. Úgy gondolják, egyre kevesebben vannak, akiknek vonzó ez a

pálya. Ezt különösen így látják a felügyelők esetében. A felügyelők más munkakör után néznek, gyakori a külföldi munkavállalás. Szóba kerül a szolgálati nyugdíj megvonásának kérdése is, nem csak a saját, rossz kilátásaikkal kapcsolatban: sokan szolgálati nyugdíjba mentek, amikor utoljára megtehették.³³ Ezáltal sok stabil, több évtizede az intézetekben dolgozó kollégát veszítettek el. Ez kihatással volt a személyi állomány összetételére és sok problémát okozott azoknak, akik maradtak. Úgy érzik, hogy a fent leírt körülményeket csak részben magyarázza a forráshiány: részben a munkájuk megbecsülésének hiányát is tükrözi.

Ez egy büntetés-végrehajtási intézet, „de ne a smasszerokat büntessük”.

Legyen nagyobb megbecsültsége az állománynak. Vissza kell adni az állománynak a presztízszt és a megbecsülést, mind erkölcsileg, mind anyagilag.

2.6. Konklúziók az egyenlő bánásmód szempontjából

A következőkben a beszélgetések tapasztalatai alapján igyekszünk néhány következtetést levonni arról, hogy melyek azok a körülmények, amelyek támogatják, és amelyek nehezítik az egyenlő bánásmód megvalósulását a büntetés-végrehajtásban.

2.6.1. Egyenlőség a formális és informális eszközök használatában

Az egyenlő bánásmód szempontjából kedvező körülmény, hogy a beszélgetés résztvevői szerint a szabályozási környezet befolyásolja leginkább a bánásmódot és a formális eszközök használatát, noha az is elhangzik, hogy bizonyos eszközök diszfunkcionálisan működnek. Mindez az informális eszközök használatát erősíti – melyek esetében egyaránt nehezebb megvalósítani és vizsgálni az egyenlő bánásmódot.

Ugyanakkor a jelentős intézményi meghatározottság is hangsúlyt kap a fegyelmezés, a jutalmazás és a zárkaváltások kapcsán. A beszélgetések megerősítik az egységes, bv.-s gyakorlat hiányát, jelentős intézetek közötti különbségekre mutatnak rá a fegyelmezés és a jutalmazás gyakorlataiban. Az „elvek” tekintetében a fegyelmi eljárás indításának szempontjai és a zárkaelhelyezés kapcsán lényegében egységes bv.-s

33 A Magyar Helsinki Bizottság véleményét a szolgálati nyugdíjak a jogállamiság elvét és a tulajdonjogot sértő, diszkriminatív megvonása kapcsán lásd: <http://helsinki.hu/a-szolgálati-nyugdíj-nem-konyoradomany>.

szemléletmóddal találkozunk. Egyedül a jutalmazás az a formális eszköz, amiben mind az „elvek”, mind a „gyakorlatok” szintjén jelentős különbségeket tapasztalunk a büntetés-végrehajtási intézetek között.

A fegyelmi cselekmények gyakorisága kapcsán azonban a beszélgetések résztvevői fontosabbnak tartják a fogvatartotti csoportok sajátosságait (pl. megítélésük szerint a fiatalok és a nem dolgozók körében magasabb a fegyelmi vétségek aránya), és nem hangsúlyozzák olyan mértékben az intézeti kultúrához kapcsolódó különbségeket. A fegyelmi eljárások témája kapcsán az intézményi kultúra szerepe és a parancsnoki meghatározottság csak a fegyelmi fenytésekről való döntéseknél kerül elő. Az intézményi kultúra domináns szerepe a jutalmazásban és befolyása a fenytéssel kapcsolatos döntésekre kérdéseket vet fel az egyenlő bánásmód szempontjából: nagy különbségekkel szembesülhet egy fogvatartott aszerint, hogy melyik büntetés-végrehajtási intézetbe kerül, ami hatással lehet akár a fokozatváltásával, akár a feltételes szabadságra bocsátásával kapcsolatos döntésekre.

A zárkaelhelyezés szempontjai kapcsán egységes nevelői szemléletmódot tapasztalunk, ami az egyenlő bánásmódnak kedvez. A zárkaváltások gyakoriságában tapasztalt intézetek közötti különbségeket szinte teljes mértékben a tárgyi feltételekkel és a körülményekkel magyarázzák a résztvevők (pl. munkavégzés ténye és körülményei, végrehajtási fokozat – rezsim nyitottsága, zárkanagyság), itt egyáltalán nem kerülnek elő az intézményi kultúrához vagy egyéni szemléletmódhoz kapcsolódó különbségek. A nevelők jellemzően „kényszermegoldásnak” látják a gyakori zárkaváltásokat, amely kedvezőtlen a fogvatartott és nevelő közötti kapcsolat, a nevelési terv végigvitele, valamint a fogvatartott kezelhetősége szempontjából. Ugyanakkor a „gyakorlatokban” való jelentős különbségek a büntetés-végrehajtási intézetek között önmagában is felvetik az egyenlő bánásmód kérdését: különböző lehet a fogvatartott zárkájának nagysága, zárkaközösségének stabilitása, nevelési útja aszerint, hogy melyik intézetbe kerül.

A beszélgetések résztvevői nem vitatják az egyéni hozzáállás és habitus szerepét a fogvatartottakkal való munkában. Általános vélemény, hogy az a jó szakember, aki következetes: bárhova kerül, ugyanúgy jár el. A nevelői és felügyelői munkakör része, hogy minden típusú fogvatartottat képesek legyenek kezelni. Ennek azonban feltétele, hogy megfelelő munkakörülmények között dolgozzanak: ha kezelhető számú fogvatartott tartozik egy nevelőhöz vagy egy felügyelőhöz, akkor tud megfelelően eljárni könnyen és nehezen kezelhető fogvatartottakkal egyaránt. Ugyanakkor a túlszűfolttság és a személyi állomány túlterheltsége mellett nehezebb szem előtt tartani az egyenlő bánásmód szempontjait. Megjegyzik, hogy gyakran az első benyomások

számítanak a fogvatartottakkal szemben, egyre kevésbé van mód az egyéniesített bánásmódra. Ennek következménye lehet, hogy kevésbé tudnak differenciáltan vagy körültekintően kezelni akár a konfliktuskezeléssel, akár a zárkaelhelyezésekkel kapcsolatos kérdéseket.

2.6.2. Egyes fogvatartotti csoportokkal kapcsolatos bánásmód

A nevelők és felügyelők a hátrányos helyzetű, vagy a börtönközösség szempontjából különleges odafigyelést igénylő fogvatartotti csoportok (a nők, a fiatalkorúak, az LMBTQ fogvatartottak, vagy a bizonyos típusú bűncselekmények miatt fogva tartottak) védelmét feladatuknak tartják – ez véleményünk szerint pozitív az egyenlő bánásmód szempontjából. Ugyanakkor a roma származás és a homoszexualitás kapcsán találkozunk előítéletes hozzáállással vagy negatív viszonyulással is. A romák kapcsán a leghangsúlyosabb vélemény, amely befolyásolhatja az egyenlő bánásmódot, hogy a szociális hátrányt, a mélyszegény környezetet kifejezetten a cigánysághoz kötik, és sokszor ezzel hozzák összefüggésbe a büntetés-végrehajtásban tapasztalt problémákat. Elvértve – hasonlóan a társadalom egészéhez – az a vélemény is előkerül, hogy „a cigányoknál családi tradíció” a bűnözés.

Találkozunk a homoszexualitás miatti differenciáláshoz való negatív nevelői hozzáállással is. Ebben a kontextusban előkerül, hogy a fogvatartottak vissza is élhetnek az egyenlő bánásmód „kártyáival”. Ebben az esetben a pozitív diszkrimináció elkerülésével, a más fogvatartotti csoportokkal szembeni egyenlő bánásmódra törekvéssel indokolják a differenciáláshoz való, esetlegesen negatív hozzáállást.

2.7. Fejlesztendő területek a személyi állomány véleménye alapján

A következőkben egy vázlatos témalistában összegezzük, hogy milyen javaslatokat fogalmaznak meg a nevelők és a felügyelők a fogvatartottak helyzetének javítására, a saját munkakörülményeik kapcsán megoldandó problémákra vonatkozóan, a fogvatartottakkal való munka során alkalmazott formális és informális eszközeik hatékonyabbá tételére, továbbá miben látnák a hatékony együttműködés feltételét a büntetés-végrehajtás intézményrendszerén belül dolgozók között és a társszervekkel való együttműködés kapcsán.

- ▶ Javaslatok a formális és informális eszközök egységes és hatékony használata, a konfliktusok és fegyelmi cselekmények visszaszorítása érdekében
 - Fogvatartotti munkahelyteremtés
 - A fogvatartottak számára elérhető oktatási programok számának növelése
 - A formális eszközök differenciáltabb jogi szabályozása
 - Egységes protokollok a fenyítés és jutalmazás intézetekben való alkalmazása kapcsán
 - A szabályozás által megvalósított egyenlőbb hozzáférés a jutalmakhoz a különböző fogvatartotti csoportokban
 - Informális nevelési eszközök beépítése a protokollba, ezáltal használatuk legitimmé, egységessé és mérhetővé tétele
 - A fogvatartottak differenciáltabb elhelyezése az intézeten belül
 - Lehetőség szerint kisebb körletrészek kialakítása
 - Homogénebb zárkák kialakításának lehetővé tétele (életkor, első büntényesség/visszaesés, bűncselekmény jellege, bv.-s előtörténet, egészségi állapot, stb. szerint)

- ▶ Javaslatok a személyi állomány hatékonyabb munkavégzése érdekében
 - A létszámproblémák megoldása
 - A feladatok differenciálása
 - Nevelési célokra fordítható idő növelése
 - A nevelők adminisztrációs terheinek csökkentése, pl. szociális ügyintézők/segédelőadók bevonásával
 - Speciális szaktudást igénylő feladatok kivétele a nevelői munkakörből (pl. pszichés és mentális problémák) → pszichológus szakemberi létszám növelése
 - Felügyelői státuszok betöltése → ösztönzők a felügyelői munka vonzóbbá tételére
 - Nagyobb egyensúly az adminisztrációs feladatok és az „érdemi munka” között

- Hatékonyabb számítógépes rendszer
- A személyi állomány általános munkavégzési körülményeinek és egészségügyi biztonságának javítása
- Általános szupervízió és a rekreációs lehetőségek növelése
- A nevelői és felügyelői munka mérésére szolgáló hatékonyabb mérőeszközök kialakítása (a formális eszközök használatának „menyiségi” mérésén túl)
- A nevelői és felügyelői állomány hatékonyabb védelme, érdekképviselése (pl. a rendvédelmi és az igazságszolgáltatási szervek felé)
- A büntetés-végrehajtás és a társszervek (rendvédelem, ügyészség, bíróság, pártfogó felügyelet) közötti hatékonyabb együttműködés, információcsere kialakítása

IV. Roma és nem roma terheltek a büntetőeljárásokban

1. A MINTA KIVÁLASZTÁSA

Amint azt fent jeleztük, eredeti elképzelésünk az volt, hogy – elsősorban – a büntetés-kiszabási gyakorlat minél jobb összehasonlíthatósága érdekében olyan egyrendbeli cselekmény miatt indult ügyekből állítjuk össze a mintát, amelyeknek a terheltje első bűntényes. A kutatás során azonban kiderült, hogy a BVOP nyilvántartásai nem teszik lehetővé az ilyen részletességű leválogatást, ezért már a 400-as alapmintába sok esetben olyan személyek kerültek, akik az előzetesen meghatározott szempontoknak nem feleltek meg.

Így például azok, akik a korábbi elítéléshez fűződő hátrányok alól mentesültek, a nyilvántartásokban nincsenek megkülönböztetve a tényleges első bűntényesektől, azonban a büntetés-kiszabás során értékelhető tényezőkről szóló 56/2007. BK vélemény határozottan rögzíti, hogy „ha az elkövetőt a bűncselekmény véghezvitele előtt jogerősen elítélték, a büntetőjog szempontjából büntetett előéletű akkor is, ha mentesült a büntetés hátrányos következményei alól. A büntetett előélet általában súlyosító körülmény.” Nyilvánvaló tehát, hogy a korábbi elítélés akkor is kihathat a büntetés-kiszabásra, ha a hátrányok alóli mentesülés már megtörtént, és ezért a különböző nyilvántartásokban már nincs nyoma. (Ez utóbbi volt az oka annak, hogy az „első bűntényes” kategóriát a büntetés-végrehajtást érintő kutatásban sem kriminológiai értelemben használtuk.)

Az is egyértelművé vált, hogy a rablásnak annyira tipikus elkövetési módja az, hogy egynél többen vesznek részt benne, hogy – az eredeti elképzeléseinkkel ellentétben – a jelen kutatás időbeli és anyagi korlátai között nem lehetett kellő nagyságú mintát létrehozni egyvádlottas rablásos ügyekből.

Ezért végül az előzetesen meghatározott kritériumok közül elvetettünk két feltételt, és a csaknem 400 fogvatartott közül – a saját elmondásuk és a büntetés-végrehajtási intézetben rendelkezésre álló iratok alapján – kiválasztottuk azokat a

- visszaesőnek (illetve speciális visszaesőnek) nem minősülő terhelteket, akiket
- nem halmazatban elbírált és
- nem többrendbeli cselekmény miatt vontak büntetőjogi felelősségre, továbbá
- büntetésüket nem foglalták összbüntetésbe.

Az így a vizsgálati körbe kerülő 90 terhelt közül volt olyan, akinek az ügyét különböző okokból nem lehetett feldolgozni. Egyes ügyekről a részletes vizsgálat során derült ki, hogy nem felelnek meg a feltételeknek (pl. a rablással annak ellenére állt halmazatban más cselekmény, hogy erről az érintett nem számolt be, és ez a tény a büntetés-végrehajtási iratokból sem derült ki); másokat technikai okból nem lehetett vizsgálni (pl. azért, mert az iratokat egy másik ügy aktájához kellett csatolni, ezért nem voltak megtalálhatók a bíróságon), néhány ügy vizsgálatára pedig nem kaptunk engedélyt.

A 70 megmaradó terhelt közül három esetben a kutató nem tudott választ adni arra, hogy a külső percepció alapján az illető roma-e, így a legtöbb esetben 67 fogvatartottra nézve végeztük el a büntetőügyük iratainak kvantitatív elemzését.

Az aktavizsgálatot – hasonlóan a kutatásnak a büntetés-végrehajtásra vonatkozó részéhez – előre elkészített kérdőív segítségével folytattuk le. Az aktákhoz a kutatásban részt vevő fogvatartottak hozzájárulásával jutottunk hozzá. A kérdőívek kitöltését a Magyar Helsinki Bizottság jogász végzettségű munkatársai, illetve más, társadalomtudományi kutatásban jártas személyek végezték azokon a bíróságokon, ahol az ügy aktája megtalálható volt.

Az alacsony elemszám miatt nem folytattuk le a statisztikai elemzésekben megszokott szignifikanciavizsgálatokat, ezért a levont a következtetések nem általánosíthatóak a vizsgált ügyeken kívül más eljárásokra. Más szóval az itt közölt eredmények nem alkalmasak általános érvényű kijelentések megalapozására, hanem csupán arra, hogy – az egyes ügyek tanulmányozása során felvetődő problémák figyelembevétele mellett – meghatározzanak olyan témákat, csomópontokat, amelyek mentén a további vizsgálódás indokoltnak mutatkozik.

35. táblázat**A terheltek etnikai hovatartozása a kutató megítélése és önbevallás alapján (%)***

	Saját megítélése szerint		Összesen
	roma	nem roma	
Kutató megítélése szerint roma	39	15	55,5 (N=36)
Kutató megítélése szerint nem roma	8	38	45,5 (N=30)
Összesen	47 (N=31)	53 (N=35)	100 (N=66)

* Egy esetben a válaszadó nem válaszolt a kérdésre, ezért szerepel ebben a táblázatban csak 66 elem.

Amint azt a 35. táblázat mutatja, az esetek 77%-ában megegyezett a válaszadó és a kutató véleménye a válaszadó etnikai hovatartozásáról. A magukat nem roma-ként meghatározó terheltek 15%-át gondolták a kutatók romának, míg a magukat romának valló válaszadók 8%-át látták a kutatók nem romának. Az elemzés során – a kérdéses esetekben – itt is a kutató megítélését vettük figyelembe, mivel a diszkrimináció vizsgálata során elsődlegesen annak van jelentősége, hogy az a személy, akinek az eljárását az egyenlő bánásmód követelménye megtartásának szempontjából értékelni kell, minek tart(hat)ja a terheltet. Mintánkban tehát – a kutatói percepciót alapul véve – 36 személyt tekintettünk romának és 31-et nem romának.

2. Az elítéltek társadalmi-demográfiai összetétele

Először az aktakutatás mintájába került terheltek alapvető szocio-demográfiai jellemzőit mutatjuk be etnikai hovatartozásuk függvényében. Mindenekelőtt szembeötlő (36. táblázat), hogy a tanulmányozott akták négyötöde férfiak ügyeit tartalmazza, és csupán minden ötödik akta fed női ügyet. A férfi dominancia a vizsgált akták kapcsán a nem romák esetében még erősebben (87%) megjelenik.

36. táblázat**Romák és nem romák nemek szerinti megoszlása (%)**

	Férfi	Nő	Összesen
Roma	75	25	100 (N=36)
Nem roma	87	13	100 (N=31)
Összesen	81	19	100 (N=67)

Az elkövetők iskolai végzettsége rendkívül alacsony. A vizsgált akták kétharmadában az elkövető legfeljebb 8 általános iskolai osztályt végzett. Míg a romák esetében a legfeljebb 8 általános iskolai osztályt végzett elkövetők aránya 83%, addig a nem romák esetében 48% (37. táblázat).

37. táblázat

Romák és nem romák iskolai végzettség szerinti megoszlása (%)

	Max. 8 általános	Szakmunkásképző	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Egyéb	Összesen
Roma	83	6	6	6	0	0	100 (N=35)
Nem roma	48	26	7	7	10	3	100 (N=31)
Összesen	67	15	6	6	5	2	100 (N=66)

A 38. táblázat szerint az elkövetők átlagos jövedelme nagyon alacsony: 81 ezer forint feletti jövedelemmel az aktavizsgálatba bekerült romák mindössze 11, a nem romák 22%-a rendelkezett. A romák összesen háromnegyedének a jövedelme nem érte el a 61 ezer forintot. (A nem romák esetében a 61 ezer forint alatti jövedelemmel rendelkezők aránya 63% volt.)

38. táblázat

Romák és nem romák jövedelem szerinti megoszlása (%)

	20 000 Ft alatt	21 000–40 000 Ft	41 000–60 000 Ft	61 000–80 000 Ft	81 000 Ft felett	Összesen
Roma	11	43	21	14	11	100 (N=28)
Nem roma	11	19	33	15	22	100 (N=27)
Összesen	11	31	27	15	16	100 (N=55)

A lakótelepülés típusában a legszembeötlőbb eltérés származás szerinti bontásban (39. táblázat) az, hogy a vizsgálatba került romák relatíve nagyobb arányban élnek megyeszékhelyen és községben, míg a nem romák aránya Budapesten és a városokban kiemelkedő.

39. táblázat

Romák és nem romák lakóhely szerinti megoszlása (%)

	Budapest	Megyeszékhely	Város	Község	Összesen
Roma	12	35	21	32	100 (N=34)
Nem roma	23	19	39	19	100 (N=31)
Összesen	17	28	29	26	100 (N=65)

3. KUTATÁSI EREDMÉNYEK

3.1. Utalás a roma származásra az aktában

A 2000-es iratkutatás azt találta, hogy a roma terheltek aktáinak 62%-ában van valamiféle utalás az érintett etnikai hovatartozására. A kutatás előzetes eredményeiről szóló beszámoló szerint „[e]z az érték azért jelentős, mert az előzetes ügy- és iratismeret az eljárás sarokpontja lehet. Ha az etnikai hovatartozásra vonatkozó adatról az eljáró szervek már az iratokból tudomást szereznek, az anélkül befolyásolhatja őket döntéshozatalukban, hogy személyesen találkoznának a terhelttel vagy meggyőződénének arról, ki az, aki felől ítékezniük kell.”³⁴

Jelen kutatásban ez az érték még magasabb volt, ugyanis a kutatók által roma-ként azonosított elítéltek 83%-ának esetében szerepelt utalás a roma származásra a nyomozati iratok között, míg a bírósági szakban keletkezett iratok esetében 17% ez az arány.

Ezek az említések leggyakrabban a tanúk vallomásaiban, az általuk adott személyleírásokban jelentek meg, bizonyos esetekben erős előítéletesség fennállását valószínűsítő – és ekként az iratokból felkészülő személy attitűdjének befolyásolására is alkalmas – megfogalmazásban.

Ilyen volt az az ügy, amelynek iratai szerint az eljárást megindító személy arról tett bejelentést, hogy „egy rossz kinézetű cigány ember késsel hadonászik”.

Arra is volt példa, hogy kiderült, a nyomozást folytató rendőr kérdezett rá kifejezetten az elkövető bőrszínére.

Az egyik ügyben a tárgyaláson vita alakult ki az egyik tanú nyomozati vallomásáról, aki a kihallgatása során három „cigányt, barna bőrű férfit” jelölt meg elkövetőként. Amikor az I. r. vádlott arra hivatkozott, hogy ez nem támasztja alá a bűnösségét, mivel ugyanolyan világos bőrű, mint a tanú, a tanú elmondta, hogy a kihallgatást végző rendőr kérdezett rá a bőrszínre.

Az aggodalomra leginkább okot adó megfigyelésünk, hogy olyan iratokban, amelyek *nem* az eljárás résztvevőinek nyilatkozatait rögzítik, amelyekben tehát

34 Csorba et al., 129. o.

egészen bizonyosan nincs helye/indoka az egyes személyek etnikai hovatartozására való utalásnak, mégis hivatkoznak a hatóságok az elkövetők, illetve feltételezett elkövetők roma származására.

Az egyik ügyben például a másfél oldalas rendőri jelentés hét alkalommal utal rá, hogy a gyanúsítottak romák, egy másik esetben pedig az előzetes letartóztatással kapcsolatos rendőrségi előterjesztésben szerepel kétszer is, hogy „cigány nőről” van szó.

Ebben a kérdésben messzemenőig osztjuk az úgynevezett Cozma-ügyben született másodfokú ítéletben kifejtett álláspontot, amely szerint „a büntetőeljárásban szereplő személyeket az eljárási törvény által megjelölt módon vádlottként, sértettként, egyéb érdekeltként kell megjelölni, más minőségekre való utalás akkor indokolt, ha annak az eset ténybeli vagy jogi megítélése szempontjából jelentősége van. [...] A megyei bíróság az ítélet indokolásában a vádlottakat – többnyire az ügyben szereplő tanúk vallomásának felidézése körében – több ízben cigány, roma társaság megjelöléssel illetve, a sértetteket pedig sportoló, kézilabdás, csapattárs megnevezésekkel jelölte meg. [...] A bírósággal szemben támasztott követelmény [...], hogy nem elég a részrehajlástól mentesség, a látszatát is el kell kerülni annak, hogy a bíróság az ügyben nem pártatlanul járt el. A megyei bíróság az ítélet indokolásában szükségtelenül használt a vádlottak cigány származására, a sértettek sportolói minőségére utaló megnevezéseket, mert az ügy ténybeli és jogi megítélése szempontjából nem releváns tényezők.”

Végül – annak érzékeltetésére, hogy mennyire mélyen gyökerező problémához nyúlunk, amikor a romák büntetőeljárás helyzetét vizsgáljuk – hivatkozunk arra a védőre, aki perbeszédében azzal próbálta „jobb belátásra bírni” a bíróságot, hogy „a család a roma származása és a roma környezete ellenére és az erre jellemző életmód ellenére egy erősen a társadalmi viszonyok közé integrálni szándékozó család”.

3.2. Hogyan került az elkövető a hatóság látókörébe?

Amint arra a bevezetőben utaltunk, valamennyi korábbi kutatás azt találta, hogy etnikai szempontból jelentős különbség áll fenn a tekintetben, hogy miként került a terhelt a hatóság látókörébe.

A 2000-es kutatás tapasztalatai szerint „nem mutattak számottevő eltérést cigányok és nem cigányok esetében a tanúk azonosítása, illetve a tettestárs terhelő

vallomása alapján felkutatott elkövetők. A tettenéréses bűncselekmények a nem cigány elkövetők esetében a mintában egyharmaddal gyakoribbak [...]. A nem cigány elkövetők közel fele tettenérés során került a hatóságok látókörébe, míg utcai igazoltatás során feleannyi nem cigány, mint cigány elkövető nyomára tudott rábukkanni a rendőrség. Úgy tűnik, hogy a nyomozó hatóság a cigány elkövetőket tettenérés híján is nagyobb számban tudja kézre keríteni.”³⁵

A 2002-es kutatás is hasonló következtetésekre jutott: „Míg a nem cigány terheltek 23%-át érték tetten, addig a cigány terhelteknek csak 13%-a került ilyen módon az eljárásba. A tettenérésnél kapott különbséget azonban kiegyenlítette, hogy a feljelentő észlelése alapján, illetve egyéb módon sikerült az eljárás folyamán a cigány terheltet azonosítani. [...] Még nagyobb az eltérés a mintán belül, hogyha a minden kétségen felül cigány, illetve nem cigány terheltek csoportját vetjük össze [...]. A biztosan romáknak csak a 21%-a került így [tettenéréssel] az eljárásba, míg a biztosan nem romáknak 38%-a. [...] Amennyiben tehát a nem cigány elkövetőt nem éri tetten a rendőrség, az nagyobb valószínűséggel kerül el a felelősségre vonást. [...] Az igazoltatásnál [...] ez az arány megfordult. [...] A nem cigány gyanúsítottaknak [...] csak a 17%-a került a hatóságok látókörébe igazoltatás során, szemben a cigány gyanúsítottak 29%-ával. (A biztosan cigányok pedig 19%-kal gyakrabban kerültek igazoltatás folytán az eljárásba, mint a nem cigányok.) [...] A tettenérés és igazoltatás közötti különbségek csökkentek a nagyobb tárgyi súlyú bűncselekmények esetében. [...] azonban még a rablás esetében is 9%-kal több cigány elkövetőt sikerült igazoltatás során kézre keríteni.”³⁶

A korábbi kutatások eredményeit a jelen kutatás adatai is igazolják, amennyiben a mintánkba került romáknak 8%-a, míg a nem romáknak 16%-a kerül a rendőrség látókörébe tettenérés során. A korábbi eredményekhez hasonlóan (bár kisebb eltérést mutatva) fordított volt a helyzet az igazoltatások vonatkozásában is: a mintánkba került roma személyek 8%-a, a nem romáknak pedig 3%-a ellen indult meg igazoltatás nyomán az eljárás.

Úgy tűnik tehát, hogy a romákra irányuló fokozott rendőrségi figyelem továbbra sem lankad, noha a 2007-es, megfigyeléses módszeren alapuló STEPSS-kutatás – amely kimutatta, hogy egy roma személynek kb. háromszor nagyobb esélye van arra, hogy igazoltassák, mint ami a romáknak a populáción belüli aránya alapján indokolt

35 Csorba et al., 130. o.

36 Farkas et al., 38–40. o

lenne – egyúttal azt is igazolta, hogy a bűncselekmény gyanúján alapuló igazoltatások során „a romák szignifikánsan magasabb hányadát (37%) vonják alaptalanul intézkedés alá, mint a nem romákét (25%), ami meggyőzően cáfolja a romák igazoltatásának magasabb hatékonyságáról vallott nézeteket”.³⁷

Ennek a fokozott figyelemnek a magyarázataként a 2002-es kutatás eredményeit ismertető írás egy Tauber Istvánnal készült interjú részletét idézi: „Akinek rossz a társadalmi helyzete, az könnyebben bukik is le [...]. Különösen könnyen, ha hovartartozásáról még a bőre színe is egyértelműen árulkodik. Közép-Kelet-Európa amúgy is előítéletekkel terhelt térség, így itt a rendőrségben kialakult egy sztereotípa, hogy a cigányok lényegesen nagyobb gyakorisággal bűnöznek. [...] És itt jön be, hogy a rasszjegyek miatt a cigány elkövetőket megjegyzik, a többit mindenki elfelejti. Ez nagymértékben hozzájárult, hogy kialakult egy előítéletesség a rendőrség, de általában is a jogalkalmazók körében.”³⁸

Bár statisztikailag nehezen mérhető kérdéstről van szó, a kutatásban szereplő egyes ügyek bizonyos fejleményei azt mutatják, hogy ennek az előítéletességnek a nyomozás mikéntjére is lehet hatása.

Az egyik ügyben például a sértettnek egy olyan fényképtablóról kellett felismernie a bűnösségét végig tagadó roma gyanúsítottat, amelyen rajta kívül csak nem cigány személyek szerepeltek. (A terhelt ezen panaszát a kutató alátámasztotta: ő is úgy látta, hogy a fényképek közül egyértelműen „kilógott” a terhelté.)

3.3. Védői jelenlét és tevékenység a nyomozás során, a nyomozással kapcsolatos egyéb észrevételek

Figyelembe véve a rablás súlyos büntetőjogi fenyegetettségét, nyilvánvaló, hogy ennek a bűncselekménynek a vonatkozásában az átlagnál is nagyobb jelentősége van a védelemhez való jog részét képező jogosítványok megfelelő érvényesülésének, különös tekintettel a rászoruló terheltek védőhöz való jogára.

A mintába kerülő terheltek szocio-demográfiai sajátosságaiból – alacsony iskolázottság (82%-uk legfeljebb szakmunkásképző iskolát végzett) és alacsony

37 Kádár András Kristóf – Körner Júlia – Moldova Zsófia – Tóth Balázs: *Szigorúan ellenőrzött iratok*. Magyar Helsinki Bizottság, Budapest, 2008, 40. o.

38 Amaro Drom, 1995. május 8. Idézi: Farkas et al., 38. o.

jövedelem (69%-uk átlagos havi jövedelme 61 ezer forint alatt maradt) – egyenesen következik, hogy büntetőeljárási jogaik megfelelő gyakorlásához elengedhetetlenül fontos az ügyvédi segítség, de egyúttal az is, hogy e segítség megfizetéséhez jellemzően hiányoznak az anyagi eszközeik.

Nem meglepő tehát, hogy a 67 terheltből mindössze egynek az esetében járt el a kezdettől fogva meghatalmazott védő, és csak további 15 terhelt (22%) tudott a kezdetben eljáró kirendelt védő helyett más ügyvédet meghatalmazni, vagy a kirendelt védőnek meghatalmazást adni.

Közhelyszámba megy, hogy a büntetőeljárás alakulása szempontjából kiemelt jelentősége van az első gyanúsított kihallgatásnak. Döntő lehet ezért az ügy kimene-tele szempontjából, hogy e kihallgatást megelőzően a gyanúsítottnak van-e lehetősége a védőjével konzultálni, illetve hogy a védő jelen van-e a kihallgatáson.

A kirendelt védői rendszer működését és a kirendelt védők tevékenységének színvonalát több tekintetben éri kritika, az egyik leglényegesebb kifogás azonban éppen az, hogy a kirendelt védők arányaiban többször nem jelennek meg az első kihallgatáson, mint meghatalmazott kollégáik (akik a rendőrségi értesítés elmaradása miatt esetenként szintén nem tudnak részt venni ezen a lényeges eljárási cselekményen).

Ennek a problémának a különösen aggasztó voltát az is igazolja, hogy az első kihallgatás során nyújtandó ügyvédi segítség jelentőségét az alapjogvédelmi funkciót ellátó testületek, bíróságok esetjoga egyre szélesebb körben ismeri el. Az úgynevezett Salduz-ügyben³⁹ az Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban: EJEB) kimondta: „ahhoz, hogy a tisztességes eljáráshoz való jog kellően »gyakorlati és hatékony« maradjon [...], az [Emberi Jogok Európai Egyezménye] 6. cikk 1. bekezdése megköveteli, hogy főszabály szerint a terhelt rendelkezésére álljon az ügyvédi segítség a rendőrségi kihallgatás leelejétől fogva, ha csak a konkrét ügy egyedi körülményei alapján nem igazolható, hogy kényszerítő okok állnak fent ezen jog korlátozására. Még amikor ilyen kényszerítő okok kivételesen igazolhatóvá is teszik a védőhöz való hozzáférést, ez a korlátozás – bármi is az alapja – nem csorbíthatja indokolatlan módon és mértékben a terhelt 6. cikk szerinti jogait [...]. Ilyen visszafordíthatatlan jogkorlátozásnak minősül, ha a védő nélkül foganatosított rendőrségi kihallgatás során tett terhelő vallomás szolgál az elítélés alapjául.”

A kutatási eredmények az első kihallgatáson való jelenléttel kapcsolatos eddigi rossz tapasztalatokat teljes mértékben megerősítették.

39 Salduz kontra Törökország, 36391/02 sz. kérelem, 55. §

Az 59 olyan esetből, amellyel kapcsolatban a védői részvételre vonatkozó adatot találtunk az aktában, 16 alkalommal, azaz az esetek alig több mint negyedében volt jelen a védő az első gyanúsított kihallgatáson. A romák esetében valamivel gyakoribb volt a védő távolmaradása (77% – a nem romák esetében tapasztalható 69%-kal szemben), ami összefüggésben lehet a védő értesítésének – alább részletezett – hiányosságaival.

A 8/2013. (III. 1.) AB határozatban az Alkotmánybíróság rögzítette: „az Alaptörvény XXVIII. cikk (3) bekezdéséből fakadó alkotmányos követelmény, hogy a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény 48. § (1) bekezdésének alkalmazásakor a terhelt érdekében kirendelt védőt a terhelt kihallgatás helyéről és időpontjáról igazolható módon, olyan időben értesítsék, hogy a kirendelt védőnek lehetősége legyen az eljárási törvényben foglalt jogait gyakorolni és a terhelt kihallgatáson részt venni. Ilyen értesítés elmaradása esetén a terhelt vallomása bizonyítékként nem értékelhető.”

Az Alkotmánybíróság ennek megállapításakor különös hangsúlyt helyezett arra, hogy „a nyomozás főszabály szerint nem nyilvános. [...] A nyilvánosság hiányának egyik következménye, hogy a kihallgatáson történtek később nehezebben ellenőrizhetők, rekonstruálhatók. A nyomozó hatóság a kihallgatásokat általában a nyomozó hatóság épületének hivatalos kihallgató helyiségében [...] foganatosítja. A kihallgatások a nyomozást folytató nyomozók teljes irányítása alatt állnak, így ők jogosultak meghatározni annak helyszínét, időpontját, a terheltnek feltett kérdéseket, és e kérdések ütemezését, sorrendjét. Önmagában a kihallgatások környezete és körülményei sajátos pszichikai hatást gyakorolnak a terheltre. Mindezekből megállapítható, hogy a nyomozó hatósági dominancia mellett, a terhelt számára idegen és izolált környezetben folytatott kihallgatások során a terhelt kiszolgáltatottá válhat. [...]

Ezek a körülmények magyarázzák, hogy a bírósági tárgyalás során tett vallomásokéhoz képest a nyomozás során beszerzett terhelti vallomások önkéntessége tekintetében miért merül fel jóval több alkalommal kétség. Olyan eljárási garanciák beépítésének hiányában, amelyek képesek megfelelően ellensúlyozni a terhelt e kiszolgáltatott helyzetéből fakadó hátrányokat, a terhelti vallomások önkéntességét mindig kétely övezheti. A vallomások önkéntességéről abban az esetben lehet meggyőződni, ha a nyomozást folytató hatóságok igazolják, hogy a terheltet védő eljárásjogi garanciáknak érvényt szereztek. [...]

A terhelti kihallgatásokon a védő személyes jelenléte biztosítja az eljárási szabályok megtartását. Ezért a védő jelenlétének legjelentősebb funkciója az, hogy képes garantálni a terhelti vallomás önkéntességét. [...] A védő [...] a feladatainak

teljesítése során létfontosságú, garanciális jelentőségű szerepet tölt be az alkotmányos büntetőeljárásban. Éppen ezért a védői részvétel hozzájárul ahhoz, hogy a terhelt által tett vallomás később, mindenféle kételyek nélkül használható fel a bírósági tárgyaláson. [...]

[...A]lkotmányosan igazolható korlátozása a védelem jogának, hogy a védő megjelenések hiánya nem akadályozza a terhelti kihallgatás foganatosításának. A védői jelenlét ilyen hiánya azonban csak abban az esetben egyeztethető össze védelemhez fűződő joggal, ha a nyomozást folytató hatóság képes igazolni, hogy kellő időben megtette mindazokat az intézkedéseket, amelyek alapján a védőnek lehetősége lett volna részt venni a kihallgatáson. Ellenkező értelmezés esetén ugyanis e jog tényleges gyakorolhatósága lehetetlenülne el, amely mind a terhelt védő igénybevételéhez való jogát, mind a védő saját jogainak gyakorlását kiüresíti. Összeegyeztethetetlen ezért a védelemhez fűződő jog hatékony érvényesülésével, ha a terhelt érdekében kirendelt védő nem tud arról, hogy védencét pontosan hol, és mikor hallgatják ki, ebben az esetben ugyanis a kirendelt védőnek lehetősége sincs a kihallgatáson megjelenni, védence ügyét megismerni, a kapcsolatot vele felvenni, illetve az eljárási törvényben meghatározott egyéb feladatait ellátni. [...]

[...A] védelemhez fűződő joggal az sem fér össze, ha a védőt olyan időpontban tájékoztatják a kihallgatás helyszínéről és időpontjáról, hogy ténylegesen már nincs lehetősége azon részt venni, és az eljárási törvényben meghatározott feladatait ellátni. A nyomozó hatóság ilyen értesítéseket követően foganatosított terhelti kihallgatásai ebből következően nem egyeztethetők össze az Alaptörvény XXVIII. cikk (3) bekezdésében foglalt védelemhez fűződő jog hatékony érvényesítésével.”

Az Alkotmánybíróság által megfogalmazottak fényében különösen aggasztó, hogy a mintánkban szereplő ügyekben általában rendkívül rövid idővel a kihallgatás előtt értesítették a védőt, illetve két roma terhelt esetén az értesítésnek semmilyen nyoma nem volt az aktában.

40. táblázat

A védő értesítése és az első kihallgatás között eltelt időtartam megoszlása, származás szerint, % (elemszám)

	1 órán belül	1–5 óra	5+ óra	Nem értesítették előre	Összesen
Roma	65	18	6	12	100 (N=17)
Nem roma	40	40	20	0	100 (N=10)
Összesen	56 (15)	26 (7)	11 (3)	7 (2)	100 (N=27)

Amint azt a 40. táblázat mutatja, a romák 65, a nem romák 40%-a esetében értesítették a védőt kevesebb, mint egy órával a kihallgatás megkezdése előtt, ami (különösen, ha az értesítés nem telefonon történik, hanem például faxon) nagy valószínűséggel nem lesz alkalmas a védői jelenlét biztosítására, illetve a megfelelő felkészülésre. Mind a kihallgatást több mint egy, de kevesebb, mint öt órával megelőző értesítések, mind a kihallgatást több mint öt órával megelőző értesítések kapcsán kedvezőbb volt a nem roma terhelték helyzete.

Megjegyzendő, hogy az egy órán belüli értesítések körében előfordulnak olyan, a kihallgatás megkezdését csak percekkel megelőző értesítések, amelyek csak „szimbolikusan” tekinthetők előzetes értesítésnek. A roma terhelték tekintetében például az alábbi esetekkel találkoztak a kutatók:

- értesítés időpontja: 7:53, kihallgatás kezdete: 8:10;
- értesítés időpontja: 14:25, kihallgatás kezdete: 14:29;
- értesítés időpontja: 12:00, kihallgatás kezdete: 12:03;
- értesítés időpontja: 1:49, kihallgatás kezdete: 2:20 (a kihallgatás eredetileg 2:00-re tűzve);
- a mobiltelefonon való értesítés időpontja és a kihallgatás kezdete is 8:00.

A védői jelenlét fontosságát hangsúlyozzák azok a panaszok, amelyek arra vonatkoznak, hogy a kihallgatási jegyzőkönyvekbe nem pontosan az kerül, amit a gyanúsítottak elmondanak.

Az egyik ügyben a mintába kerülő személyt (az I. rendű terheltet) és a II. rendű terheltet azért ítélték el, mert kitépték az idős sértett kezéből a táskáját, majd amikor a sértett kiabálni kezdett, a mintában szereplő személy a táskával megütötte, majd a terhelték eltávoztak a helyszínről. A terhelték a nyomozati szakban beismerő vallomást tettek, de a bíróság előtt már úgy nyilatkoztak, hogy a táskát a sértett mellől kapták fel, és tagadták, hogy őt a meneküléskor a táskával megütötték volna. A terhelték a két vallomás közötti különbség okát firtató kérdésre azt válaszolták, hogy bár a kihallgatási jegyzőkönyv nem tartalmazza pontosan a rendőrségen általuk elmondottakat, azt azért írták alá, mert féltek, mivel a rendőrök kiabáltak velük, fenyegették őket, ráadásul mindketten ittasak voltak a kihallgatás idején. A konkrét ügyben a bíróság a nyomozati vallomásokat fogadta el, ami az adott esetben természetesen lehetett indokolt, az ugyanakkor kétségtelen, hogy a védői jelenlét – és a kihallgatások

rögzítése – nagyban visszaszorítaná mind az ilyen jellegű rendőri nyomás-
gyakorlás, mind pedig a rendőrségi presszióra vonatkozó megalapozatlan
hivatkozás lehetőségét.

*Arra, hogy a kihallgatható állapot meglétére a rendőrség nem mindig fordít
elégéses figyelmet, szemléletes példát jelent az az eset, amelyben a négy (két
fiatalkorú, egy fiatal felnőtt és egy középkorú) terheltet azért marasztalták el,
mert 3 000 Ft-ot vettek el a kocsmából hazafelé tartó, ittas sértettől. A min-
tánkba kerülő, középkorú terhelt mindvégig tagadott, annyit ismert el, hogy
a kérdéses időpontban valóban a kocsmában tartózkodott, és ott találkozott a
sértettel, valamint a másik három terhelttel.*

*Mind a sértettet, mind a rablásról bejelentést tevő tanút még hajnalban kihall-
gatták, azonban kihallgatásukkor mindketten ittasak voltak. A jegyzőkönyv
szerint a sértett „akadozva, zavartan beszél”. Ugyanezt írják a bejelentőről is,
aki úgy nyilatkozott, hogy az „ablakpárkányon ült három [...] cigány lány,
valamint velük szemben, egy társaságban egy kb. 42 éves szintén cigánynő
[sic!], aki [...] az X utca Y körül lakik.” A bejelentő azt mondta, lehet, hogy
ezek a lányok voltak az elkövetők.*

*Később, reggel sor került a bejelentő tanú folytatólagos kihallgatására, amely-
nek során már azt mondta, biztos benne, hogy ugyanazok követték el a cselek-
ményt, akik a kocsmában ültek. A bejelentő tanú ekkor már következetesen
„három fiatal lányról” beszélt, a mintánkba került személyről nem.*

*A mintánkba kerülő személyt ennek ellenére elítélték, mégpedig a tette társak
vallomásai alapján, akik közül az egyik a tárgyaláson azt állította: „azért
ismertük el, hogy ne tartóztassanak le”, egy másik pedig a bíróságon már úgy
nyilatkozott, hogy haragudott a mintánkba került személyre, és azért vallott
rá a nyomozati szakban, illetve: „a rendőrök ijesztgettek, hogy letartóztatnak,
azért hazudtam”.*

*A bíróság előtt a sértett azt vallotta, hogy nem látta, ki lökte el, „azt, hogy
2-3 fiatal lány volt, onnan vettem, hogy láttam [öket] a vendéglő előtt és
én rájuk tippeltem”, a bejelentő tanú pedig szintén azt állította, hogy csak
tippelte, hogy a támadók ugyanazok, mint akik a kocsmában ültek. Nem
ismerte fel a terhelteket, és azt vallotta, hogy szerinte a mintánkba került
középkorú személy nem érintett az ügyben, a bíróság azonban mind a négy
terhelt bűnösségét megállapította.*

Az eredmények azt a korábbi tapasztalatot is megerősítették, hogy a kirendelt védők akkor sem fejtenek ki túlságosan jelentős aktivitást, amikor a kihallgatáson jelen vannak. Az egyetlen meghatalmazott védőn kívül csupán három védőnek volt észrevétele, kérdése, vagy indítványa, illetve panasza a mintába került első kihallgatások alkalmával. (Ehhez hozzá kell tenni, hogy a jelenlegi szabályozás mellett, amelynek értelmében a védelem jellemzően nem ismerheti meg a bizonyítékokat a nyomozati szakban, adott esetben indokolt stratégia is lehet a védelem „hallgatása”, tehát nem feltétlenül a védői tevékenység elégtelenségének bizonyítéka, ha az ügyvéd nem él az eljárási jogosítványjaival.)

Vizsgáltuk azt is, hogy milyen arányban tettek vallomást, illetve tagadták meg a vallomástételt a mintánkba került terheltek az első kihallgatás során, és hányan ismerték be a cselekmény elkövetését azok közül, akik vallomást tettek.

41. táblázat

Tett-e vallomást? – származás szerinti megoszlás, % (elemszám)

	Nem	Részlegesen	Igen	Összesen
Roma	9	3	89	100 (N=35)
Nem roma	13	4	83	100(N=30)
Összesen	11 (7)	3 (2)	86 (56)	100 (N=65)

Amint azt a 41. táblázat mutatja, azt találtuk, hogy a gyanúsítottak nagy része nem él a hallgatás jogával, döntő többségük (89%-uk) tett legalább részlegesen vallomást. Nem találtunk jelentős különbséget a vallomástételi hajlandóságban a romák és a nem romák között. (Annyit mindenképpen érdemes jelezni, hogy azon terheltek közül, akik éltek a hallgatás jogával, az egyik az volt, akinek a védelmét meghatalmazott ügyvéd látta el.)

A vallomást tevő gyanúsítottak nagyrészt (67%-ban) – teljesen vagy legalább részben – beismerték a cselekményt. Ebben a tekintetben mutatkozott etnikai különbség, a roma terhelteknek ugyanis a fele, a nem romáknak viszont a négyötöde ismerte be legalább részlegesen a cselekmény elkövetését, igaz, az elemzett esetek száma itt nagyon alacsony.⁴⁰

40 Érdekes magyarázatot vetett fel erre a jelenségre Kerezi Klára, az Országos Kriminológiai Intézet tudományos főmunkatársa, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense, aki a Konferencián elmondta: angolszász kutatások szerint az etnikai kisebbségekhez tartozó terheltek kisebb beismerési hajlandósága mögött sokszor a többségi társadalom által működtetett igazságszolgáltatási rendszerrel szemben érzett bizalmatlanság, dac áll.

42. táblázat

Ha tett vallomást az első gyanúsított kihallgatáson, beismerte a cselekményt, ha jelen volt a védő? – származás szerint, % (elemszám)

	Nem	Részlegesen	Igen	Összesen
Roma	50	0	50	100 (N=8)
Nem roma	20	30	50	100 (N=10)
Összesen	33 (6)	17 (3)	50 (9)	100 (N=18)

A védői jelenlét következményeit vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a beismerési hajlandóság szempontjából nincs jelentősége annak, ha az ügyvéd is részt vesz a kihallgatáson. Védői jelenlét mellett az egyébként vallomást tevő terhelteknek ugyanúgy a 67%-a ismerte be legalább részben a gyanúsítás tárgyául szolgáló cselekményt (lásd a 42. táblázatot), mint a vallomást tevő terheltek teljes mintájában.

Ennek az eredménynek az értékelésekor újfent figyelembe kell venni azokat a bírálatokat, amelyek a kirendelt védői tevékenységet gyakran érik. Az a helyzet, hogy a nyomozást folytató hatóság választja ki a kirendelendő védőt, könnyen azt eredményezheti, hogy olyan ügyvédre esik a választás, akiről a vizsgáló tudja, hogy ha meg is jelenik a kihallgatáson, nem akadékoskodik sokat, nem tanúsít jelentős aktivitást, adott esetben akár a beismerés felé is tereli a gyanúsítottat. Így az a tény, hogy a vizsgált ügyekben védői jelenlét mellett is nagy arányban került sor a beismerésre (együtt olvasva a védői kérdések, észrevételek, indítványok hiányára utaló adatokkal), az elégtelen védői tevékenység jele lehet. (Ugyanakkor annak a lehetőségét sem lehet kizárni, hogy a rendelkezésre álló bizonyítékok fényében az enyhítő körülményként is figyelembe veendő beismerés érvényes védelmi stratégia volt, így a védő részéről ennek javaslása indokoltnak tekinthető.)

Az aggályos védői tevékenységre nyújt példát annak az ügyvédnek az esete, akit ugyan – az iratok alapján igazolhatóan – az őrizetbe vételt követően rendeltek ki, mégis ő írta alá az őrizetbe vételről szóló határozatot a terhelt helyett, aki az aláírást megtagadta.

Egy másik ügyben az egyik terhelt a tárgyaláson a következőket nyilatkozta a nyomozati vallomása kapcsán: „Annyit szeretnék elmondani, hogy a vallomásomban sok olyan van, ami a rendőr szava, nem az enyém. Hajnali 2 óra körül tettem ezt a vallomást, volt ott egy ügyvéd, de ő aludt.”

3.4. Kényszerintézkedések és az eljárás hosszúsága

A mintában szereplő 67 terheltből 46-ot helyeztek előzetes letartóztatásba, ami 69%-ot jelent. Azt a tapasztalatot, hogy – legalábbis az elektronikus nyomkövető megjelenéséig – a magyar bírói gyakorlat az alternatív kényszerintézkedéseket nem tekintette valós opciónak (azaz minden olyan esetben, amikor a szabadlábon való védekezést nem látta megengedhetőnek, teljes szabadságelvontást alkalmazott), igazolni látszik, hogy mindössze két – az előzetes letartóztatást egyébként elrendelő – döntésben merült fel legalább említés szintjén az enyhébb intézkedés alkalmazásának lehetősége.

Etnikai különbség az előzetes letartóztatás elrendelésével összefüggésben a roma és nem roma terhelték között nem volt kimutatható,⁴¹ a letartóztatásnak a nyomozati szakra eső hossza is közel azonos volt: a roma terhelték tekintetében átlagosan 3,5, a nem romák esetében átlagosan 3,9 hónap.

Ha azonban figyelembe vesszük a bírósági szakot, mutatkozik különbség a két etnikai csoport között. A bírósági szakban ugyanis a roma terhelték előzetes letartóztatásának átlagos hossza 9 hónap, míg a nem roma terhelték átlagosan 6,9 hónapig voltak a legszigorúbb kényszerintézkedés hatálya alatt.

A két eljárási fázisra eső adatokat összeadva megállapítható tehát, hogy a romák átlagosan 12,5 hónapot (kb. 375 napot), azaz több mint egy évet, a nem romák pedig 10,8 hónapot (kb. 324 napot) töltöttek előzetes letartóztatásban.

Annak értékeléséhez, hogy mi lehet a különbség oka, figyelembe vettük az eljárások hosszát is.

43. táblázat

Nyomozati szak átlagos hossza napokban számolva, származás szerint (átlag, szórás)

	Átlag	Szórás	Összesen
Roma	140	108,38	100 (N=33)
Nem roma	151	125,03	100 (N=29)
Összesen	146	115,62	100 (N=62)

41 Csák Zsolt kúriai bíró a Konferencián jelezte: figyelemmel arra, hogy a rablás a legsúlyosabb büntetési tétellel fenyegetett vagyon elleni bűncselekmény, „nagyon kicsi az esélye annak, hogy ne kerüljön előzetes letartóztatásba az, akit rablással gyanúsítanak, illetőleg [...] vádolnak”. Álláspontja szerint ezért valamelyik kisebb tárgyi súlyú bűncselekmény (pl. lopás) alkalmasabb lett volna annak vizsgálatára, hogy kimutatható-e különbség a kényszerintézkedéseknek a különböző társadalmi csoportokkal szemben érvényesülő gyakorlatában.

44. táblázat

I. fokú eljárás hossza napokban számolva, származás szerint (átlag, szórás)

	Átlag	Szórás	Összesen
Roma	225	187,57	100 (N=34)
Nem roma	203	118,33	100 (N=30)
Összesen	215	317,47	100 (N=66)

45. táblázat

II. fokú eljárás hossza napokban számolva, származás szerint (átlag, szórás)

	Átlag	Szórás	Összesen
Roma	183	84,01	100 (N=32)
Nem roma	176	87,34	100 (N=23)
Összesen	180	84,69	100 (N=55)

A 43–45. táblázatokból látható, hogy sem a nyomozati, sem a bírói szak tartama között nem volt jelentős különbség a mintánkban szereplő ügyekben. A kutatásba került nem roma terheltek ügye átlagosan 530 nap alatt jutott el a jogerős döntésig, a romák esetében ehhez 548 napra volt szükség. Ennek fényében azonban arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az előzetes letartóztatások hossza közötti különbség nem az eljárások eltérő hosszából adódik. (Bár megjegyezzük, hogy ez sem lenne elfogadható ok, hiszen a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény szerint amennyiben a terhelt előzetes letartóztatásban van, úgy az eljárást soron kívül kell lefolytatni, arra törekedve, hogy a letartóztatás a lehető legrövidebb ideig tartson. Az tehát, hogy az eljárás hosszabb ideig tart az egyik csoport esetében, nem szolgálhatna elfogadható magyarázatul a letartóztatások hossza közötti különbségre, mivel már magának az eljárásnak az elhúzódása is aggályos, amennyiben a terhelt szabadságát elvonják. Másrészt – összhangban az EJEB gyakorlatával – az eljárás előrehaladtával egyre nyomósabb okok szükségesek ahhoz, hogy a bűnösnek még nem talált személy szabadságának elvonása jogszerű maradjon. Ennek az elvnek pedig nem felelne meg az, ha az eljárás hosszának növekedésével „lineárisan” hosszabbá válna a letartóztatás is, mivel egy bizonyos idő eltelte után – kivételes eseteket leszámítva – nem tartható fent tovább a kényszerintézkedés, arra hivatkozva pedig különösen nem, hogy a hatóságok nem tudják bizonyos idő alatt lezárni az eljárást.)

Az előzetes letartóztatásokkal kapcsolatos döntéseknek még egy olyan aspektusát találtuk, ahol mutatkozott különbség a roma és a nem roma terheltek helyzete

között, ez pedig a letartóztatásról szóló végzések egyéniesítettségének foka volt. (Az egyéniesítettség, illetve annak hiánya feltételezésünk szerint pedig összefüggésben lehet a roma terheltek letartóztatásának hosszabb tartamával, hiszen az egyéniesítés szükségszerűvé teszi a konkrét egyedi körülmények vizsgálatát, amely körülmények bizonyos idő elteltével felülírhatják pl. a cselekmény törvényi fenyegetettségéből absztrakt módon tételezett szökésveszélyt. Amennyiben pedig ez a vizsgálat elmarad, úgy hosszabb időnek kell eltelnie ahhoz, hogy az absztrakt veszélyt kellőképpen elenyészni lássa a bíróság ahhoz, hogy a szabadságelvonás megszüntethető legyen.)

Az egyéniesítettség kérdésének megítélése természetesen némiképp szubjektív, az iratkutatást végzők számára azonban olyan instrukciót adtunk, amely figyelembe vette az EJEB és a Kúria (illetve a Legfelsőbb Bíróság) vonatkozó gyakorlatát.

Az EJEB a Letellier-ügyben⁴² mutatott rá, hogy „a szökés veszélye nem tételezhető pusztán a kiszabható büntetés mértéke alapján. Ezt a tényt számos további lényeges elem fényében kell értékelni, amelyek akár megerősíthetik a szökés veszélyét, de azok fényében tűnhet e veszély olyan csekélynek, hogy ez alapján már nem indokolt az előzetes fogva tartás.”

A BH2009 7. számon közzétett eseti döntésben a Legfelsőbb Bíróság is rögzítette, hogy az előzetes letartóztatás feltételeinek vizsgálatánál annak a következtetésnek, amely szerint fennáll a szökés, elrejtőzés veszélye, tényeken kell alapulnia. A BH hivatkozik az EJEB gyakorlatára, amely szerint az elhúzódozó fogva tartás csak akkor lehet indokolt, ha az ártatlanság vélelme ellenére a kényszerintézkedés fenntartását indokoló közérdek nagyobb súllyal esik a latba az adott esetben, mint a személyi szabadság tiszteletben tartásának követelménye. A szökés veszélyére való hivatkozást ezért konkrét, kizárólag az adott ügyre vonatkozó tényekkel kell alátámasztani. A konkrét ügygel kapcsolatban a döntés leszögezi: az, hogy a vád tárgyává tett bűncselekmény nagy tárgyi súlyú, illetve az emiatt kiszabható (a kérdéses esetben öt évtől tizenöt évig terjedő, vagy életfogytig tartó) szabadságvesztés tartama valóban igen súlyos, nem vitásan ilyen tény. Önmagában azonban csak ebből az a következtetés, hogy a terhelt jelenléte az eljárási cselekményeknél a továbbiakban sem biztosítható másképp, mint a szabadság elvonásával járó és hosszú ideje tartó kényszerintézkedéssel, még nem vonható le. Ehhez a következtetéshez vizsgálni kell az egyéb – elsősorban a terhelt személyéhez fűződő – körülményeket is.

42 Letellier kontra Franciaország, 12369/86 sz. kérelem, 43. §

Ennek megfelelően a kutatók azt az iránymutatást kapták, hogy akkor „*egyéniesített a hivatkozás, ha a bíróság a döntésből kitűnően érdemben mérlegeli a terhelt személyi körülményeit – pl. családi kapcsolatok, legális jövedelem, előélet, stb. –, és nem csupán olyan általános okokra hivatkozik, mint pl. a cselekmény tárgyi súlya vagy a várható büntetés hossza*”.

Az ügyeket ebből a szempontból vizsgálva a kutatók arra jutottak, hogy a roma terheltek esetében gyakrabban fordul elő, hogy a kényszerintézkedések tárgyában hozott végzések nem, vagy csak részben egyéniesítik az indokolást, mint a nem romáknál. Ezt a kérdést a kutatás mind az elrendelések, mind a meghosszabbítások kapcsán vizsgálta. Az arányok a következőképpen alakultak.

Az előzetes letartóztatás nyomozati szakban való elrendelésekor a roma terheltek esetében jóval gyakrabban fordul elő (67%), hogy nem, vagy csak részben egyéniesített az indokolás, mint a nem romáknál (41%). Az elrendelés tárgyában hozott másodfokú döntések esetében a különbséget kisebbnek ítélték, elsősorban azonban azért, mert ezeknél értékelésük szerint a nem roma terheltek ügyében hozott döntések is sablonosabbak voltak. Az elrendelések elleni fellebbezésről döntő másodfokú végzések kapcsán a kutatók úgy látták, hogy a roma gyanúsítottak 85%-ának és a nem roma terheltek 75%-ának jogorvoslati kérelmét utasították el kellően egyéniesített indokolás nélkül a bíróságok.

A nyomozati szakban a letartóztatás fenntartásáról hozott végzések tekintetében szintén az volt a kutatói értékelés, hogy a nem roma terheltek esetében – mind első, mind másodfokon – gyakrabban egyéniesítik az indokokra való hivatkozást. A roma terheltek esetében az elsőfokú döntések 15%-át ítélték kellően egyéniesítettnek a kutatók (szemben a nem romák fogva tartásáról hozott végzések 50%-ával), míg a roma terheltek tekintetében született másodfokú végzések között egy sem volt, amely a kutatók véleménye szerint megfelelő mértékben egyéniesített lett volna (a másodfokú döntések egyéniesítettsége a kutatók értékelése szerint a nem roma terheltek esetében sem kielégítő, de ennél magasabb: 14%).

A tárgyalás előkészítése során a kényszerintézkedések kapcsán hozott döntések esetében is hasonló következtetésre jutottak a kutatók: itt megítélésük szerint a roma terheltek 78%-ánál fordult elő, hogy a perbíróság nem, vagy csak részben egyéniesítette a döntését, szemben a nem roma vádlottak 39%-ával. A másodfokú végzések vonatkozásában ez az arány a kutatók értékelése szerint 83% és 50% volt.

A letartóztatás időszakos felülvizsgálata tekintetében is hasonlóan alakultak az arányok. Itt az elsőfokú végzések kapcsán úgy látták, hogy a roma terheltek 20, a

nem roma terhelték 39%-ának esetében volt megfelelően egyéniesítve a döntés, míg a másodfokú végzések esetében 20 és 50%-ban találták az egyéni körülményeket figyelembe vevőnek az indokolást.

Például szolgálhat az egyéniesített indokolás hiányára annak a terheltnek az esete, akinek az előzetes letartóztatását olyan végzésben rendelte el a nyomozási bíró, amely a gyanúsítás szerinti tényállás leírásán túl kizárólag a törvényssöveget idézi, és semmilyen olyan tényre nem utal, amely alapján ezen törvényi rendelkezéseket a konkrét gyanúsítottra lehetne vonatkoztatni.

Annak a férfinak az esetében, aki – miután a felesége elhagyta, és négy gyermekét hónapok óta, alkalmi munkákból, nélkülözésben tartotta el – egy törkessel fenyegetőzve pénzt vitt el egy bankból, az előzetes letartóztatást a különös okokra vonatkozó törvényi szabályozás ismertetésén túl csupán az állandó jövedelem hiányára hivatkozva rendelték el és tartották fent.

Az egyik többvádoltas ügy terheltjét úgy helyezték előzetes letartóztatásba, hogy az elrendelő végzésnek csak a rendelkező részében szerepel a neve, az indokolásban csupán a két társára vonatkozó tényekre hivatkozik a bíróság, és a vizsgált személynek még a neve sem jelenik meg az indokok ismertetésénél.

Sok esetben a szökésveszély indokaként kizárólag a cselekmény tárgyi súlyára hivatkoztak a bíróságok. Példa erre annak a büntetlen előéletű, három gyermeket nevelő terheltnek az ügye, aki az első kihallgatáson teljes körű beismerő vallomást tett, azonban a nyomozati szakban az előzetes letartóztatásról döntő végzések kizárólag a cselekmény tárgyi súlyára, törvényi fenyegetettségre hivatkoztak, továbbá arra, hogy további nyomozati cselekmények elvégzése szükséges, a nyomozás lezárása után pedig arra, hogy az ügyészi teendők ellátása és a vádirat megszerkesztése még időt igényel. A vádemelést követően ezzel szemben a bíróság lakhelyelhagyási tilalmat rendelt el vele szemben a fent ismertetett egyéni körülményekre hivatkozva, és arra utalva, hogy „önmagában a törvényi fenyegetettség nem alapozza meg a szökés, elrejtőzés veszélyét”.

Szintén mutatkozik etnikai alapú különbség az enyhébb kényszerintézkedések alkalmazásának vonatkozásában. Szemben a nyomozati szakkal, a bírósági fázisban már előfordul alternatív intézkedések elrendelése, azonban itt is csak kis számban (lásd a 46–48. táblázatokat).

46. táblázat

Elrendeltek-e lakhelyelhagyási tilalmat az eljárás során? – származás szerint (%)

	Elrendelték	Nem rendelték el	Összesen
Roma	3	97	100 (N=36)
Nem roma	19	81	100 (N=31)
Összesen	10	90	100 (N=67)

47. táblázat

Elrendeltek-e házi őrizetet az eljárás során? – származás szerint (%)

	Elrendelték	Nem rendelték el	Összesen
Roma	3	97	100 (N=36)
Nem roma	7	94	100 (N=31)
Összesen	5,5	95,5	100 (N=67)

48. táblázat

Megállapítottak-e óvadékat az eljárás során? – származás szerint (%)

	Elrendelték	Nem rendelték el	Összesen
Roma	0	100	100 (N=36)
Nem roma	3	97	100 (N=31)
Összesen	1,5	98,5	100 (N=67)

Össességében elmondható, hogy az általunk vizsgált 67 ügyből mindössze 9 ügyben került sor valamely enyhébb kényszerintézkedés alkalmazására, 7 esetben nem roma (az összes nem roma terhelt 22%-a), és mindössze 2 esetben roma terhelt (az összes roma terhelt 5%-a) vonatkozásában.

Adataink azt is megerősítik, hogy az óvadék intézményének gyakorlati jelentősége rendkívül csekély a magyar büntetőeljárásban: a 67-ből mindössze 1 esetben engedélyezték – egy nem roma terhelt számára.

A Konferencián Csák Zsolt kúriai bíró rámutatott egy olyan tényezőre, amely hozzájárulhat a romák kedvezőtlenebb helyzetéhez az alternatív kényszerintézkedések vonatkozásában. Elmondta ugyanis, hogy az alkalmazandó kényszerintézkedés mérlegelése során a bíróságok tekintettel vannak a terhelt életkörülményeire, abból kiindulva, hogy a házi őrizet – és kisebb mértékben a lakhelyelhagyási tilalomhoz is – olyan lakhatási feltételekre van szükség, amelyek alkalmasak az adott kényszerintézkedés végrehajtására.

Hangsúlyozva, hogy ebben a kérdésben a véleményünk eltér a bíróságitól – úgy gondoljuk ugyanis, hogy abból a szempontból, hogy az eljárás sikeres lefolytatása milyen eszközzel biztosítható a leginkább, a lakhatás minőségének legfeljebb egészen szélsőséges esetben lehet jelentősége –, e helyt arra szorítkozunk, hogy jelezzük: figyelemmel a romáknak a meglehetősen rossz szociális (oktatási, anyagi) adottságú terhelti populációnkon belül is számottevően rosszabb helyzetére, ez a bírói megközelítés eredményezheti azt, hogy a romák alulreprezentáltak lesznek azon terheltek között, akiknek az esetében az előzetes letartóztatásnál enyhébb intézkedéssel is megelégszik a bíró.

3.5. Büntetés kiszabás

A 2000-es kutatás jelentős különbséget mutatott ki a roma és nem roma terheltek között a kiszabott büntetések tekintetében: „Amennyiben csak a letöltendőként kiszabott szabadságvesztés büntetéseket vetjük össze, azt a különbséget kapjuk, hogy a cigányokra átlagosan 185 nappal hosszabb idejű büntetést szabnak ki. Ez fél évnyi különbséget jelent!” A pénzbüntetések és szabadságvesztések egyenértékesítése alapján a kutatás arra jutott, hogy „ilyen bontásban a cigányokra és a nem cigányokra mért szankciók között 130 nap különbség mutatkozik. [...] Lopás vétsége esetén a cigány elkövetők átlagosan 2 hónappal hosszabb tartamú szabadságvesztést kapnak. Lopás büntette esetén a kiszabott időtartamok nem mutattak szignifikáns eltérést. A szankciók tekintetében a legjelentősebb eltérés a mintában szereplő legnagyobb tárgyi súlyú bűncselekménynél, a rablás büntetténél figyelhető meg. A cigány elkövetők rablás büntette miatt átlagosan 343 nappal hosszabb tartamú büntetést kapnak, ami közel 1 év különbséget jelent.”⁴³

Amint azt a bevezetőben jeleztük, a 2002-es kutatás – amely magas elemszámmal dolgozott, azonban annyiban torzított mintával, hogy éppen az úgynevezett „romasűrű” területek bíróságai közül sok nem engedélyezte a kutatást – elsősorban a lopás esetében mutatott ki jelentősebb eltéréseket a büntetés kiszabási gyakorlatban, a rablásos ügyekben nem talált szignifikáns különbségeket. („Nemcsak a mintánkban, hanem hazánkban általában a nagyvárosi (székhely)bíróságokon a cigány terheltekre 11%-kal nagyobb valószínűséggel szabnak ki szabadságvesztés-büntetést.

43 Csorba et al., 133–134. o.

Meglepőnek tűnik az is, hogy a legmarkánsabb eltérést a legkisebb súlyú bűncselekménynél, a lopás vétségénél találjuk, ahol minden hatodik nem cigány terhelten szemben minden harmadik cigány terhelten szabadságvesztés-büntetést kap – ha csak felfüggesztettet is.”)

A jelen kutatás eredményei (amelyeket az elemszám alacsony volta miatt kell óvatosan kezelni) a 2002-es kutatáshoz állnak közelebb, amennyiben a vizsgált – rablásos – ügyek tekintetében nem utalnak jelentős eltérésekre a büntetés kiszabás tekintetében.

A mintánkba került cselekmények jogerős minősítését a 49. táblázat mutatja.

49. táblázat

Az egyes jogi minősítéseket megkapók száma (jogerős ítélet)

	Összesen	Roma	Nem roma	Nem eldönthető	Fiatalkorú	Felnőtt
Btk. 321.§						
(1) bekezdés	21	10	10	1	1	20
(2) bekezdés	5	4	1	0	2	3
(3) bekezdés a) pont	8	1	6	1	1	7
(3) bekezdés b) pont	0	0	0	0	0	0
(3) bekezdés c) pont	27	18	8	1	3	24
(3) bekezdés d) pont	1	0	1	0	0	1
(4) bekezdés a) pont	3	3	0	0	1	2
(4) bekezdés b) pont	4	3	1	0	0	4
(4) bekezdés c) pont	1	0	1	0	0	1
(4) bekezdés d) pont	0	0	0	0	0	0
(5) bekezdés a) pont	0	0	0	0	0	0
(5) bekezdés b) pont	1	1	0	0	0	1
Nem rablásnak minősítették	1	0	1	0	0	1

Megállapítható, hogy a mintánkba került ügyek nagy részében a jogerős ítélet rablás alapesetében, vagy csoportosan elkövetett rablásban találta bűnösnek a terhelteket. Ez a két kategória az összes ügy majd 72%-át adja.

Jelentősebbnek minősülő számban még olyan ügyek fordultak elő, ahol a tetten ért tolvaj által az eltulajdonított dolog megtartása érdekében alkalmazott erőszak vagy fenyegetés miatt lett rablás a cselekmény minősítése (5 ügy, 7%); ahol a cselekményt felfegyverkezve követték el (8 ügy, 12%); és ahol az elkövetési érték különösen nagy,

vagy ezt meghaladó volt (4 ügy, 6%), azonban a nagyobb elemszám miatt elsősorban a fenti két kategóriát vizsgáltuk alaposabban a büntetéskiszabás szempontjából.

E tekintetben megállapítható, hogy a mintánkba kerülő ügyek tekintetében nem mutatkozott különbség a roma és nem roma terheltek között.

50. táblázat

Roma és nem roma terheltek büntetése szigorúságának gyakorisága (N) és hossza (hónapban), jogi minősítésenként, I. fokon

I. fok	Roma				Nem roma			
	Büntetés típusa			Átlagos hossza	Büntetés típusa			Átlagos hossza
	fegyház	börtön	fogház		fegyház	börtön	fogház	
(1) bekezdés		11		34,9		9		35,1
(3) bekezdés c) pont	7	11		45,8	3	5		45,8

51. táblázat

Roma és nem roma terheltek büntetése szigorúságának gyakorisága (N) és hossza (hónapban), jogi minősítésenként, II. fokon

II. fok	Roma				Nem roma			
	Büntetés típusa			Átlagos hossza	Büntetés típusa			Átlagos hossza
	fegyház	börtön	fogház		fegyház	börtön	fogház	
(1) bekezdés		7		37,4	1	7		45,0
(3) bekezdés c) pont	14	2	2	51,8	4	3		48,9

Az 50. és az 51. táblázatból látható, hogy első fokon szinte teljesen azonos a kiszabott szankciók átlagtartama, másodfokon pedig vannak ugyan különbségek, de míg az alapesetnél ezek a mintánkba került nem roma terheltek, addig a csoportos rablás esetében a roma elítéltek terhére mutatkoznak, azaz nem tanúskodnak etnikai alapú különbségtételről.

Szintén nem mutatkozott jelentős különbség a roma és nem roma terhelti csoport között az enyhítő körülmények figyelembevétele kapcsán (52. táblázat).

52. táblázat

Azon esetek aránya, ahol nem hivatkozik olyan enyhítő körülményre az ügyész/I. fokú bíróság/II. fokú bíróság, amely a védő és/vagy a kutató szerint fennáll, származás szerint (% , elemszám)

	Ügyész	N	I. fokú bíróság	N	II. fokú bíróság	N
Roma	70%	33	65%	31	55%	31
Nem roma	75%	28	72%	25	68%	25
Összesen	72%	61	68%	56	61%	56

Mind a romák, mind a nem romák esetén az ügyek több mint kétharmadánál (70%, illetve 75%) úgy találtuk, hogy az ügyész nem hivatkozik olyan enyhítő körülményre, amely a védő vagy a kutató szerint fennáll. Az elsőfokú bíróság a roma terheltek 65%-ánál, a nem roma terheltek 72%-ánál nem hivatkozik ilyen enyhítő körülményre. Ugyanez az arány a másodfokú bíróságoknál 55% roma, 68% nem roma terheltek esetében.

A súlyosító körülmények közül a rablások elszaporodottságára való hivatkozást vizsgáltuk, mint olyan tényezőt, amely nem függ az ügy és az elkövető egyedi sajátosságaitól.

53. táblázat

Azon ügyek aránya, ahol hivatkoznak a rablások elszaporodottságára, származás szerint (% , elemszám)

	Ügyész	N	I. fokú bíróság	N	II. fokú bíróság	N
Roma	71%	35	51%	35	45%	31
Nem roma	70%	30	63%	30	58%	24
Összesen	71%	65	57%	65	51%	55

Azt találtuk, hogy az ügyész a romák és nem romák esetében ugyanolyan gyakorisággal hivatkozik a rablások elszaporodottságára, és mind az első-, mind a másodfokú bíróság a nem romák esetében tulajdonít nagyobb jelentőséget ennek a körülménynek (lásd az 53. táblázatot).

Etnikai hovatartozás szerinti különbség mutatkozik abban a kérdésben, hogy beismerés mellett, vagy tagadás ellenére születik bűnösséget megállapító ítélet.

54. táblázat

A bíróság által figyelembe vett, a bíróság értékelése alapján a terhelt bűnösségét alátámasztó bizonyítékok, származás szerint (%)

	Beismerés	Részbeni beismerés	Tagadás	Vallomástétel megtagadása	Összesen
Roma	33	33	33	0	100 (N=36)
Nem roma	58	29	13	0	100 (N=31)
Összesen	45	32	24	0	100 (N=67)

Roma terheltek esetében többször fordul elő, hogy tagadás vagy részleges beismerés mellett ítélik el őket (67%), mint a nem roma terhelteknél (42%). Ez

azonban valószínűleg azzal függ össze, hogy a mintánkban szereplő ügyekben a nem roma terheltek nagyobb arányban ismerték be a cselekmény elkövetését a nyomozati szakban (jellemzően már az első kihallgatás során). Amint azt fent jeleztük, a roma gyanúsítottak 44, a nem romáknak viszont 58%-a tett teljes beismerő vallomást már az első eljárási cselekmény során.

Feltehetően ez a különbség áll annak a hátterében is, hogy a nem roma terheltek esetében gyakrabban emelkedik jogerőre az ítélet már első fokon (23%, szemben a nem roma terheltek 11%-ával).

Úgy tűnik tehát, hogy nem mutatható ki közvetlen etnikai alapú különbség a büntetéskiszabási gyakorlatban.

A kutatás során megismert egyedi ügyek áttekintése alapján azonban az a – hangsúlyozzuk – benyomásunk alakult ki, hogy van egy olyan tényezője a büntetőeljárásoknak, amelyet érdemes lenne tovább vizsgálni annak a kérdésnek a megválaszolása érdekében, hogy az eljárási rendszer „egésze” – azaz a nyomozati szakkal együtt vizsgált teljesítménye – kellőképpen garantálja-e a roma és nem roma terheltek teljes törvény előtti egyenlőségét.

Ez pedig az, hogy a bírósági szakasz mennyiben korrigálja a nyomozati szak esetleges „kilengéseit”. Ezzel kapcsolatban a kutatás során áttekintett ügyek megerősíteni látszanak azokat az elsősorban a védők részéről megfogalmazódó aggályokat, amelyek szerint a nyomozás döntő jelentőségű a magyar büntetőeljárásokban az ügy végső kimenetele szempontjából. Ha az ügy ebben a fázisban „kisiklik”, akkor a csorbát sok esetben lehetetlen a későbbiekben kiköszörölni, mert a nyomozati és a tárgyalási vallomás eltérése esetén szinte mindig a nyomozati vallomást veszik figyelembe a bíróságok, annak ellenére, hogy a nyomozati vallomás olyan körülmények között jön létre, amelyek sok esetben nélkülöznek minden garanciális elemet (amint arra a korábban hivatkozott alkotmánybírósági határozat is rámutat).

A problémát érzékletesen foglalja össze Bócz Endre, aki a több mint negyven év ügyészi praxissal a háta mögött úgy véli: „[a] bíró szemüvegén keresztül nézve [...] az a jó, ha a tárgyaláson a kihallgatott mindazt elmondja, amit a nyomozati kihallgatásról rögzítettek. [...]. Ha ellentét mutatkozik a szóbeli és írásbeli vallomás között, az okát tisztázni kell. A nyomozati vallomás javára ilyenkor könnyű kiutat enged a rutinszerű tanácselnöki kérdés: »Akkor még jobban emlékezett?» A választ magában foglaló kérdés többnyire el is éri a célját. Ha valaki mégis nagyon kardoskodik a tárgyalási változat mellett, ki kell oktatni, hogy ezzel (legalábbis implicite)

a nyomozóról azt állítja: hamis jegyzőkönyvet készített és figyelmébe kell ajánlani a hamis vád törvényes következményeit.”⁴⁴

Ennek a szcenáriónak az életszerűségét támasztja alá az a mintába került ügy is, amelynek tárgyalásakor a terhelt azt állította, hogy többé-kevésbé előre megírt vallomást kellett volna aláírnia. Kirendelt védője szünetet kért, amely után a terhelt már úgy nyilatkozott, „több mint valószínű”, hogy ő mondta, ami a nyomozati jegyzőkönyvben van, de nem emlékszik biztosan, mert kábítószer befolyása alatt állt.

A nyomozati vallomások ilyen „dominanciájában” több tényező játszik szerepet. Egyrészt nyilvánvaló, hogy az eljárások elhúzódásának eredményeként a vallomások megbízhatósága, bizonyító ereje valóban csökken – részben az idő múlása miatt, részben azért, mert a tanúk az eseményekre vonatkozó olyan információkat is „beépítenek” későbbi vallomásaikba, amelyeknek eredetileg nem voltak birtokában, s amelyeket az eljárás során (például a szembesítések alkalmával) ismertek meg.

Másrészt – amint arra egy tapasztalt büntetőbíró felhívta a figyelmet – amikor a bíró felkészül a tárgyalásra, az ügyirat tartalma óhatatlanul orientálja, meghatározza az ügyről való gondolkodásának irányát. A nyomozati szakban a védelem részvétele több szempontból korlátozott. Az értesítés elégtelenségei miatt (lásd fent) a védő gyakran nincs jelen az első gyanúsított kihallgatáson, a kirendelt védők sokszor olyankor sem jelennek meg, amikor az értesítés megfelelő időben történik. Az iratokhoz való korlátozott hozzáférés miatt a védők (a meghatalmazottak is) jellemzően kevésbé aktívak a nyomozati szakban – indítványaik megtételével, álláspontjuk kifejtésével jellemzően megvárják a bírósági szakaszt. Ez azonban azt jelenti, hogy a bíró által „megtanult” akta a védelem még nem indítványozott tanúinak vallomását, a védői érvelést nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben tartalmazza, a bírót tehát – amikor kialakítja az ügygel kapcsolatos előzetes koncepcióját, az eljárás menetére vonatkozó stratégiáját – elsősorban az a struktúra befolyásolja, amelynek mentén a nyomozó hatóság felépítette az ügyet. A bírónak ezért nyilvánvalóan akkor kell a legkevésbé eltérni az előzetesen kialakított stratégiájától, ha a tárgyaláson tett vallomás minél jobban közelít a nyomozati vallomáshoz.

⁴⁴ Bócz Endre: *Büntetőeljárás jogunk kalandjai. Sikerek, zátonyok és vargabetűk*. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2006, 156. o.

Példa erre a feszültségre az a fent idézett ügy is, ahol a tárgyaláson már sem a nyomozati szakban ittasan kihallgatott sértett, sem a szintén alkoholos befolyásoltság alatt meghallgatott bejelentő tanú nem vallott a cselekmény elkövetését mindvégig tagadó középkorú vádlottra, akire nézve – rendőrségi nyomásgyakorlásra hivatkozva – a terhelttárs is visszavonta a terhelő vallomását, és ennek ellenére a bíróság a nyomozati vallomások alapján megállapította a bűnösségét.

Szintén idézhető az az ügy, amelyben az egyik sértett úgy nyilatkozott, hogy rendőri nyomásra tett a terheltekre nézve terhelő vallomást: „Hogy miért mondtam ott mást, hát mert a rendőr ellenük játszott, [...] mi mondtuk, hogy nem akarjuk ezt az egész ügyet, de a rendőr mondta, hogy a cigányok megérdemlik. [...] Azt hallottam, hogy megverték őt az X településről valók, és ezért mondta azt, hogy megérdemlik a romák. Mi nem akartunk feljelentést tenni. A rendőr mondta, hogy ha mi nem tesszük meg, akkor megteszi G [az egyik sértett ismerőse, akinek a sértett elmondta az incidenst].” Erre a sértetti vallomásra hivatkozott is a védő a perbeszédében, azonban az elsőfokú ítélet semmilyen módon nem reflektált a rendőrrel kapcsolatos állításokra, csupán annyit rögzített, hogy a sértettek tartottak a terheltektől, és ezért a terheltekre terhelőbb, nyomozati szakban tett vallomásokat fogadja el.

Számos kritika éri – elsősorban, de nem kizárólag védők részéről – a nyomozati vallomások jegyzőkönyvezését és a vallomások annak során bekövetkező torzulásait⁴⁵ is (különösen, ha késő éjjel, vagy hajnalban, védői jelenlét nélkül kerül sor az eljárási cselekményre). A jelen kutatásban is talákoztunk olyan ügygel, amelyben felvetődött, hogy a jegyzőkönyv nem teljesen pontosan tartalmazza az elhangzottakat.

Egy olyan ügyben például, ahol a hajnalban kihallgatott terhelt is hivatkozott rá, hogy nem egészen úgy mondta el a történeteket, ahogy azt jegyzőkönyvezték, nemcsak ő, hanem két tanú is azt állította a tárgyaláson, hogy nem pontosan az került a jegyzőkönyvbe, amit mondtak: „A maszkból csak a szemük látszott ki. Azt sem mondtam, hogy levették a maszkot, ezt biztos, hogy nem mondtam. Azt sem mondtam, hogy milyen testalkatúak voltak, ezt a rendőr írta hozzá. Nem mondtam, hogy milyen ruhában voltak.” Egy másik tanú

⁴⁵ Lásd pl.: Pataky Csaba: Ügyvéd a büntetőeljárásban. In: *Dolgozatok Erdei Tanár Úrnak*. Szerk.: Holé Katalin – Kabódi Csaba – Mohácsi Barbara. ELTE Állam- és Jogtudományi Kara, Budapest, 2009, 377. o.

szintén a jegyzőkönyvezés pontatlanságára hivatkozott: „Amikor kihallgattak, akkor úgy hallgattak ki, hogy kérdezték, hogy láttam-e akkor ott [a IV. rendű vádlottat], és hogy előtte nem láttam-e a faluban. Én nem így mondtam, hogy már 4-5 napja ott lézeng és nézelődik, ez nem az én megfogalmazásom.”

Csak Zsolt kúriai bíró a Konferencián a nyomozati vallomások figyelembevételének problematikájával kapcsolatban felhívta a figyelmet arra is, hogy amikor a terhelt vitatja a vallomás tartalmát, a bírók nem egy esetben nyilatkoztatják a vallomás felvételének módjával kapcsolatban a kihallgatást végző személyt, azonban gyakorlatilag – érthető módon – sohasem fordul elő, hogy az elismerné: nem megfelelően jegyzőkönyvezte a nyilatkozatot, vagy nyomást gyakorolt a terheltre. Ezért hacsak az egyéb bizonyítékok nem a terhelt későbbi tagadását támasztják alá, akkor a bírónak – aki nem indulhat ki abból a feltételezésből, hogy a jegyzőkönyv hamis – el kell fogadnia a nyomozati vallomást. (Megjegyzendő, hogy ezzel összefüggésben alapvetően konszenzus alakult ki a Konferencia résztvevői között arra nézve, hogy a nyomozati cselekmények kötelező hangrögzítése komoly lépést jelentene a probléma megoldásának irányába.)

Ha a védői jelenlét hiánya és a jegyzőkönyvezés problémái mellett figyelembe vesszük azokat a momentumokat, amelyek arra mutatnak, hogy a nyomozásokban érheti a terheltet az etnikai hovatartozásával összefüggő hátrány (lásd például a bevezetőben ismertetett egyedi ügyeket, vagy azt a kutatásban szereplő felismerésre bemutatást, amelynek a tablóján csak a gyanúsított tűnt roma származásúnak), arra a következtetésre kell jutnunk, hogy előfordulhatnak olyan nyomozási csorbák, amelyeket a bírósági szakban mindenképpen ki kell köszörölni ahhoz, hogy az eljárás egésze megfeleljen az alapvető garanciális követelményeknek.

Különösen így van ez, mivel a rendőrségi attitűdök szociológiai vizsgálata azt jelzi, erős az előítéletesség a rendőrségen belül. Egy 2005-ös kutatás például azt tesztelte, hogy hajlamosabbak-e a rendőrök bizonyos csoportokat gyakrabban igazoltatni, mint másokat. Ezt a vizsgálat több kérdéssel ellenőrizte. „Az első arra irányult, hogy a megkérdezett rendőr mit gondol a többi rendőrrel: e szerint a 80 megkérdezett rendőr 47%-a gondolja úgy, hogy van olyan rendőr, aki hajlamos bizonyos csoportokat gyakrabban igazoltatni. [...] A 80 megkérdezett rendőr majdnem fele fejtette ki, hogy szerinte rendőrtársai mely csoportokat hajlamosak gyakrabban igazoltatni, mint másokat. A 37 válaszolóból 26 említette a romákat, legtöbbször meg is indokolta feltételezését: [...] »a cigányokra jobban oda kell figyelni, nagyobb esély arra, hogy

körözött személyt fogok, ha cigányokat igazoltatok»; »a romákat, mert általában ők követik el a bűncselekmények nagyrészt»; [...] »romákat, mert a bűncselekmények 80%-át ők követik el»; »romákat, mert a bűnözési arány náluk nagyobb» [...].

Arra a kérdésre, hogy ők maguk hajlamosabbak-e bizonyos csoportokat gyakrabban igazoltatni, az előző kérdésre válaszolók mindössze fele adott választ (összesen 18-an): [...] »a romákat, mert az jellemző rájuk, hogy bűncselekmények és a szabálysértések elkövetéséből tartják fenn magukat általában»; »romákat, mert ők a társadalomban a legtöbb bűncselekményt követik el»; [...] »a bűnözés nagyobb az etnikai embereknél«. [...]

A romákról a megkérdezett rendőrök 79%-a gondolja azt, hogy több bűncselekményt követnek el, mint a magyarok. 73%-uk szerint pedig a roma bűnelkövetők aránya lényegesen magasabb, mint a hasonló társadalmi helyzetű népességen belüli bűnelkövetések aránya. [...] Az elkövetések okával kapcsolatban meglehetősen megoszlottak a vélemények, itt szintén a megkérdezettek kétharmada válaszolt. A válaszolók egyötöde látja a bűnözés okát csak a megélhetési problémákban. Majdnem mindenki említette a rossz anyagi helyzetet és az alacsony életszínvonalat, ám a legtöbben ezt szocializációs, mentalitás- és életvitelbeli, illetve belső tulajdonságokkal is párosították: »egyrészt megélhetési problémák miatt, másik részük (bizonyos százalékban), mert a vérükben van»; »az anyagi hátrányuk miatt, az anyagi helyzetük viszont a saját bűnük« [...].⁴⁶

Nem kétséges, hogy egyes szélsőséges esetekben ez az attitűd eredményezheti a nyomozási folyamat torzulását. Amennyiben pedig így van, akkor előállhat az a helyzet, hogy hiába kiegyensúlyozott az ítélkezési gyakorlat abban a vonatkozásban, hogy a bíróság elé kerülő terheltek etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül ugyanolyan büntetékiszabásra számíthatnak, magát a bíróság elé kerülést – a bíróság elé kerülés esélyét, a vád alapját jelentő tényállást, stb. – befolyásolni fogja a terhelt etnikai hovatartozása a nyomozást foganatosító szerv eljárásában jelentkező problémák miatt. A rendszer egésze pedig így teljesen „színvak” bírósági gyakorlat mellett is egyenlőtlenégeket produkálhat.

Jelen vizsgálat eredményei alapján nem jelenthető ki, hogy ez a tényleges helyzet, az aktakutatás során feltárt egyes momentumok azonban azt mutatják, hogy a büntetőeljárás ezen aspektusát – tehát azt, hogy a nyomozati események mennyi-

46 Pap András László – Simonovits Bori: Ahogy a lakosság, és ahogy a rendőr látja. Az igazoltatási gyakorlat tapasztalatai. In: *Fundamentum*, 2006/2., 130–131. o.

ben meghatározó jelentőségűek az eljárás egésze szempontjából – érdemes tovább tanulmányozni.

Ezzel összefüggésben a Konferencián Csák Zsolt jelezte: álláspontja szerint el kell gondolkodni azon, hogy a nyomozásnak a hatályos szabályozás és gyakorlat szerinti súlya és szerepe megfelelő-e, annak során valóban olyan kiterjedt bizonyítást kell-e lefolytatni, mint az jelenleg történik. Megfontolásra érdemesnek tartja azt a jelenlegi büntetőeljárás törvény kodifikációja során felmerült, de végül elvetett koncepciót, amely szerint a nyomozásnak az elengedhetetlenül szükséges eljárási, bizonyítási cselekményekre, a tárgyaláson vizsgálandó bizonyítékok összegyűjtésére kell korlátozódnia, majd minél gyorsabban – „az emlékezet határain belül” – le kell folytatni a tárgyalást, és ott felvenni a részletes vallomások, döntve arról, hogy azok közül a bíróság melyiket fogadja, vagy veti el. A jelenlegi rendszerben ugyanis előállhat az a helyzet, hogy a bíró – törvényi kötelezettségeinél fogva – afféle „közjegyzői” szerepet játszva csupán „hitelesíti a nyomozási iratokat”.

A nyomozás során elkövetett hibák korrekciójának nehézségein kívül felvetődött a Konferencián még egy szempont, amelyet érdemes lehet vizsgálni a büntetés-kiszabási gyakorlatban megjelenő egyenetlenségek kapcsán. Bencze Mátyás, a Debreceni Egyetem docense, korábbi büntetőbíró hívta fel a figyelmet a közvélemény nyomásának lehetséges veszélyeire. Példaként a Budapest Környéki Törvényszék 2014. február elején hozott ítéletét hasonlította össze az olaszliszakai emberölés ügyében kiszabott ítélettel. Az előbbi esetben – amelynek négy terheltje ittasan, különös kegyetlenséggel vert agyon egy hajléktalan személyt – az elsőfokú, nem jogerős ítélet a két fiatalkorú vádlottra 6 év, míg a másik két, már nagykorú vádlottra 8 év börtönbüntetést mért.⁴⁷

Bencze Mátyás szerint a büntetőjogilag releváns tények tekintetében ez az ügy nem különbözött jelentősen az olaszliszakai tragédiától: mindkét esetben „többen, pusztán kézzel agyonverték egy ártatlan áldozatot, mégpedig oly módon, hogy az élet kioltásához szükségesnél jóval nagyobb szenvedést okoztak neki. Az olaszliszakai ügyben is volt két (tizenhatodik életévét még be nem töltött) fiatalkorú, akikkel szemben a bíróság a rájuk kiszabható legsúlyosabb és leghosszabb büntetést alkalmazta (10 év fiatalkorúak börtöne). A mostani [2014. februári] esetben már két, tizenhatodik életévét betöltött vádlottal szemben kellett ítéletet hozni, és rájuk nézve 15 év lett volna a kiszabható legsúlyosabb büntetés (ők kaptak 6 évet). A fiatalkorú

⁴⁷ A gondolatmenetet részletesen a „*Bírói populizmus?*” című írás fejti ki (http://szuveren.blog.hu/2014/02/27/biroi_populizmus). Mi is erre támaszkodunk a felvetett probléma ismertetése során.

vádlottak mindkét ügyben büntetlen előéletűek voltak. [...] A felnőtt korú terheltek esetében még jelentősebb a differencia. A büntetlen előéletű, beismerő vallomást tevő vádlott az olaszliszkaik közül 17 évet kapott, aki pedig volt már büntetve, azt életfogytig tartó szabadságvesztéssel sújtotta a bíróság, akár tett beismerő vallomást, akár nem (bár büntetőjogi szempontból egyik vádlott sem minősült visszaesőnek). Mindezeket a körülményeket összevetve nehezen tudunk olyan jogilag releváns különbséget találni a két büntett között, mely indokolná a kirívó aránytalanságot a két ítéletben kiszabott büntetések között.”

Bencze Máttyás szerint a büntetés kiszabásában kimutatható jelentős eltérés nem etnikai gyökereű, azaz nem annak tudható be, hogy az olaszliszkaik ügy vádlottjai romák voltak, míg a másik esetben jó anyagi helyzetű családokból származó nem roma elkövetőkről volt szó, hanem annak, hogy az olaszliszkaik ügy széles körű társadalmi nyilvánosságot kapott, amely a döntés irányát illető határozott elvárással párosult, és a bíróság ennek megfelelő ítéletet hozott. Bencze figyelmeztet arra, hogy – különösen az erősödő politikai populizmus, illetve a bírói döntések kívánatos irányát *expressis verbis* meghatározó politikai nyilatkozatok időszakában – komoly veszélyeket rejt, ha a bírói kar nem tudja függetleníteni magát a társadalmi nyomástól, ugyanakkor jelzi: nem tekinthető széles körben elterjedtnek ez a jelenség, „számos bíró komolyan veszi hivatali esküjét, mely nemcsak »békeidőre« szól, hanem azokra az esetekre is, amikor szakmai tudása és legjobb lelkiismerete alapján meghozott döntése közfelháborodást vagy politikai támadásokat válthat ki”, pozitív példaként említve a Kúria jogegységi határozatát a devizahitelek ügyében, vagy a másodfokú bíróság és a Kúria ítéletét a Cozma-ügyben.

Fazekas Tamás, a Magyar Helsinki Bizottság ügyvédje a Konferencián figyelmeztetett: a magyar társadalomban tapasztalható nagyfokú romaellenesség miatt a Bencze Máttyás által „bírói populizmusnak” nevezett jelenség eredményezhet olyan helyzetet, amelyben a roma terheltek törvény előtti egyenlősége sérül, hiszen ha azoknak a cselekményeknek az esetében, amelyeknek a gyanúsítottjai/vádlottjai romák, erre a körülményre tekintettel jelentősebb a maximális szigorú követelő társadalmi nyomás, úgy az ennek engedő bírói attitűd akkor is etnikai aránytalansághoz fog vezetni, ha egyébként a bíró személyesen nem táplál etnikai előítéleteket.

Ezt is olyan problémafelvetésnek tartjuk, amelynek további vizsgálatát (például a nagy nyilvánosságot kapott ügyekben kiszabott szankcióknak az általános ítélkezési gyakorlattal való összevetésével) érdemes megfontolni.

